श्रीः ।

भूमिका .

):—:(

आसीत्पूर्वं कदाचित्संस्कृतभाषैव सर्वेषामेव जनानां व्यावहारिकी भाषा भारतादिषु देशेषु केषुचित् । आसीच्च स कोपि समयो यत्र ब्राह्मणा निष्कारणमेव सषडङ्गवेदाध्ययनमकुर्वन् । क्षत्रियवैश्यानामपि साङ्गवेदाध्ययनं प्रथमकर्तव्यं कर्माभूत् । अत्रैवर्णिका अप्यम्बष्ठनटगायकाद्या आयुर्वेदादीन् पठन्तस्संस्कृतभाषाकुशला अभूवन् । गतस्स समयः । इदानींतु संस्कृतभाषाभिज्ञाः पुरुषा विरळाः । तद्भाषापरिज्ञानमनावश्यकम्मन्यन्ते ब्राह्मणा अपि - येपि किञ्चित्पठन्ति तेषामपि न पूर्णं भाषाविज्ञानं भवति । संस्कृतभाषातु रत्नाकर इव नानाविधापूर्वकळाग्रन्थरत्नपूर्णा रसिकानां न केवलमानन्द मेव ददाति, किन्तु जीवनाधारभूतापीति विद्वांसो मन्यन्ते । कालेऽस्मिन्नाख्यायिकाग्रन्थाः प्रतिदिनं बहुसंख्यास्सर्वास्वपि भाषास्ववतरन्तो दृश्यन्ते । कालिकमनोविनोदार्थमप्येषां पठनं क्रमेण पठितॄनां साहितीरुचिमप्युत्पादयतीति विचारकुशला मन्यन्ते । अल्पज्ञा अप्याख्यायिकापठनप्रवृत्ता बहवस्साहितीरसिका भाषाकुशला भवन्तीत्यनुभवसिद्धोयमर्थः । तदद्य जनानां हृदयेषु संस्कृतसाहित्यपठनरुच्यभिवर्धनाय संस्कृतभाषामयी— नामाख्यायिकानां बहुसंख्यानामवतरणमत्यावश्यकमिति संस्कृताभिमानिनामभिप्रायो युक्तरूप एवेति मन्यामहे वयं । परन्तु संस्कृतभाषामयीना मद्ययावद्बहिरवतीर्णानामाख्यायिकानां परिगणनायैकस्यापि हस्तस्य- सर्वेषामङ्गुळीनामवश्यकता नास्तीतीयं वस्तुस्थितिः । तदेव संस्कृतभाषा मयीनामाख्यायिकानामावश्यकताम्मन्यमानेनेयं संसारचक्रनाम्न्याख्यायिका मया लिखिता विदुषामिवाल्पज्ञानामपि प्रिया भविष्यतीति मे विश्वासः । इयं च हिन्दीभाषामय्या आख्यायिकाया अनुवादरूपापि प्राथमिकप्रवृत्ति-

फलभूतापि संख्यापूरणमात्रविरताप्यतोऽप्रदेशग्रन्थलेखनेच्छाया उत्तेजिका भविष्यति संस्कृतभाषाभिज्ञानां ग्रन्थकृतामिति न सर्वथा निष्फला भविष्यति मे प्रवृत्तिरिति विश्वासो मे ।

प्रथममियमाख्यायिका मञ्जुभाषिण्यां साप्ताहिक्यां पत्रिकायां प्रकाशिता, अथ पुस्तकरूपतामापादि चाभूद्बहुतिथात्कालात्पूर्वमेव । अल्पसंख्या एवचादर्शास्तदानीं मुद्रिता अभूवन् । परन्त्विदानीमेव चिरकालात्परमस्या द्वितीयप्रकाशनस्यावश्यकता समुत्पन्नेति द्वितीयवारमियमिदानीम्मुद्र्यते इति ।

काञ्ची । प्रतिवादिभयङ्करं अनन्ताचार्यः

संसारचक्रम् ॥

द्वितीयभागे प्रथमं चक्रम् ।

(आश्चर्यदर्शनम्)

अहं गोविन्दलालश्च तावता वेगेनाक्रमाव येनाल्पेनैव कालेन मध्येमार्गं जयपालेन समागमोऽभवत् । ततश्च वयं त्रयोऽपि तेनैवारण्य-पथेन द्रुततरं गन्तुं प्रावर्तिष्महि । तदात्वे मदीये मनसि कियत्यो भावना आविरभवन्, तासां लेखनं किञ्चित्कष्टसाध्यमिव । अविच्छिन्नतया वयं दक्षिणाभिमुखं चरणान् निक्षिपन्त एव गच्छन्तोऽभवाम । कियद्दूरगमना-नन्तरं वामतो वयं प्रत्यावर्तिष्महि ।

तस्मात्पुरातनात् खण्डगृहाद्यदा क्रोशमेकमुपयाता वयं तदा पुरत एव किंचिज्जीर्णशीर्णं गृहमदृश्यत । यत्किल वनस्य तस्य सुतरामेव मध्येऽभूत् । जयपालस्तदेव गृहमंगुल्या निर्दिश्य मामवदत्—"अस्यैव गृहस्या-भ्यन्तरं प्रविश्य निश्शब्दं तूष्णीं तिष्ठत । अस्मदीयं कण्ठस्वरं तु जानन्ति खलु भवन्तः ? यावदहं गोविन्दलालो वाऽऽगत्य "सदारम्" इति शब्दं न वदावस्तावद्गृहादस्मान्न बहिरागन्तव्यं भवद्भिः" इति । इदमुक्त्वा च जयपालस्ततोऽगाद्गोविन्दलालश्च ।

अहमपि शिथिलपदं तदेव जीर्णशीर्णं गृहं प्राविशम् । हा धिक् ! कीदृशस्तत्र दुर्गन्ध आसीत् ? यादृशो नरके स्यात् । दशपञ्चदशानां मनुष्यशवानां क्लिन्नानामेकत्र समावेशे यादृशो दुर्गन्धस्स्यात्, नूनं तादृश एव तत्राप्यासीत् । दुर्गन्धेनानेन विमना इवाभवम् । क्षणे क्षणे वमन-

मह्यमेव निर्मितानि, तर्हि दुर्गन्धमेनं मां विना को वा सहताम्। किं क्रियताम् संकोच्य नासिकारन्ध्रं तत्रैवोपविष्टोऽभवम्।

गृहमिदमष्टादशभिर्हस्तैरायतं चतुर्भिश्च विततमासीत् । षोडशभिः पटलाधारदारुभिः छदिरस्य ध्रियमाणमासीत्। पूर्वस्यां पश्चिमस्यां च अत्यल्पपरिमाणौ नाममात्रस्य गवाक्षावास्ताम्। यतस्तत्र कवाटादिकं किमपि नासीत्। केवलमाकारेण गवाक्ष इत्युच्यते।

प्रधानद्वारस्यापीयमेव दशाऽऽसीत्, कवाटिका तु नासीदेव, इतः किमवशिष्यते, द्वारम् तदपि शपथाय केवलं मनौ प्रशासति महीं निर्मितं तत्रासीत्। परन्तु ऐषमो वर्षर्तौ तस्यापि स्थितावल्पीयानेव विश्वास आसीत्। तलादारभ्य शिरःपर्यन्तं भित्तिषु क्षीणामावासोऽभूत् । मशकमक्षिकाझिल्लिकादीनां तु तत्राकम्प्यं राज्यमेवाभूत्। अहमपि नासारन्ध्रे वस्त्रमापूर्य तत्रत्यां शोभां पश्यन् कुर्वंश्च तदपूर्वं दृश्यं हृदयभित्तौ चित्रितमवर्तिषि। यदेदं गृहं निर्मितमासीन्मन्ये तदैव निहितः किलिंजकः कश्चित्कोणे समदृश्यत। विनेमं किमपि नासीत्तत्रोपयोगि वस्तु। अधश्च धूलीनां राशिरासीत्। वन्यजन्तूनां नानावर्णमलं विना कपोतानां कुक्कुटानां च पक्षास्संघशोऽवर्तन्त। अन्यदपि बहु कुत्सितं दुर्गन्धि च वस्तुजातं तत्रासीत्-यस्यात्र लेखनं व्यर्थमिव पश्यामि।

इयमेव तस्य गृहस्य तदातन्यवस्था। ननु कथयत पाठकाः ? स शिरोभ्रामको दुर्गन्धः कुतस्समायातीति। एषां पदार्थानाम् ये मया वर्णिताः, संमिलितानां पर्युषितानां क्लिन्नानां चैतादृशो गन्धस्स्यात् ? नहि नहि, कदापि न स्यात्। तर्हि कथमयम्; कुतोऽयं दुर्गन्धस्समायाति। कियन्तंचित्कालं जयपालस्याज्ञा कोष्ठके न्यधीयत मया। महत्योत्कण्ठया मया गृहस्यास्य सर्वेऽपि भागा अष्टसूचिनेव समवालोक्यन्त, तथाऽपि कुतोऽयं गन्धस्समायातीति नाज्ञायत।

असहनोऽहमभवम्, पुनश्चोदतिष्ठम् गृहस्याधोभागमवधानेनालोक-

यितुमारभे, कटस्य कटतापि मया न रक्षिता,तेन संमार्जन्याः कार्यमकरवम्। महतो महतो धूळिराशेर्बहिः प्रक्षेपादनु समदृश्यत कुट्टिमः।

सर्वोऽपि मम श्रमो व्यर्थ एवाभूत्। अहो कष्टम् पूतिगन्धोऽयं कुतः समायाति ? पुनरप्यहं गृहद्वारं प्रति प्रस्थितोऽभवम्। एतावत्येव समये तेन महता वाततरङ्गेण निश्चयमेवाकथ्यत गन्धोऽयं पश्चिमतस्समायातीति। झटित्यहं बहिर्निरगच्छम्।

बहिर्निर्गत्य चेतस्ततस्सावधानं द्रष्टुमारभे। एतावत्येव दृष्टिर्मम कुत्रचिन्मृत्तिकाराशावपतत्, यः किल कस्यचिदाम्रवृक्षस्याधरतादभूत्, यस्य चोपरि पिपीलिकाः मक्षिका मशकाश्च संचरन्त आसन्। आश्चर्येण चाहमाक्रान्तोऽभवम्। नूनमस्य मृत्तिकाराशेरन्तश्शवः कश्चिन्निखातोऽस्ति, अवश्यमेव मृत्स्नामपाकृत्य शवोऽयमुद्धर्तव्यः, निश्चितमेव च यत्किंचिद्रहस्यमत्र प्रकटं भवेत्।

सर्वमिदं विचिन्त्य मृत्खननाय यत्किंचिदायुधमन्वेष्टुमारभे। दैवाच्च नातिदूरे पतितः कश्चित् कुद्दालो दृष्टः। ततः किमवशिष्यते ? महताऽऽनन्देन पूर्णोऽहं कृतूरिवाभवम्। झटित्येव कुद्दालेनानेन मृदं खानितुमारभे। यथा यथाऽहमखनं तथा तथा दुर्गन्धोऽधिकाधिकीभवन् सर्वतः प्रसृतोऽभूत्। एवमेव खनति मयि शवः कश्चिददृश्यत। दर्शनादेवाहं संकुचितगात्रोऽभवम्। दुर्गन्धेन नासा स्फुटितुं प्रावर्तत। तथापि किंचिदवहितो भूत्वा तस्यैव शवस्य पार्श्वतः पुनरखनम्। अदृश्यत चान्यः कश्चिच्छवः। इत्थमेव यावदहमखनं तावच्छवादनन्तरं शव इत्येवं शवपरम्परा समदृश्यत। कुत्रचित्केवलमस्थीनि परमासन्, कस्यचिच्छरीरं स्थूलीभूतं विरूपमवर्तत। एकस्य शिर एव नास्ति चेदन्यस्य हस्त एव नास्ति। एकस्य शिरोऽस्ति चेदन्यस्य कबन्ध एव नास्ति। किमधिकेन, यावन्तश्शवा उपलब्धाः सर्व एव प्रायो हीनाङ्गा आसन्।

अस्मिन् शवसमुदाये कस्याश्चित्स्त्रिया अपि शव आसीत्, स यद्यपि पूर्णाङ्ग एवाभूत्, अथापि स्थूलतामुपयातस्तथा विरूपोऽभवत्, येन

झटित्यहं तां प्रत्यभिज्ञातुमेव नाशकम् । चिरात्तु शवोऽयं तस्या देवनारायणमुखोपाध्यायस्यालिकाया इति ज्ञातम्, या किल यदाऽहं मूर्छितं देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे वहन् कुत्रचिद्वनकुटीरेऽभवं तदा मां निर्बद्धुमागात् । अद्य तु पापिभिस्सह पापस्य फलमनुभवति । हेतुना केनेयं मृतेति तु मया नाज्ञायत, महांश्च विस्मयोऽभूत् । शवस्त्वयं न बहुदिनपर्युषितः, अधिकादधिकं स्याच्चेत्पञ्चषा एव दिवसास्स्युरस्या मृतायाः । कुत इयं मृता! पश्यतोहराणां येऽनुचराः किं तेषामन्ततो दशेयमेव भवति, नैवं नैवम्, नाहं शक्नोमि ज्ञातुम् । अस्म्यद्याप्यहं बालः ।

एतावत्येव काले भयानकेन 'सदारं' शब्देनाहमुद्भ्रान्त इवाभवम् । यद्यपि समये तस्मिन्नैवासीत्कीदृशमपि भयं कस्मादपि मम मनसि, अथापि शब्देनानेन स्वीयः पराक्रमो मयि विशेषतः प्रादर्शि । तदैव जयपालस्य वार्ताऽपि स्मृतिपथमारूढाऽभूत् । झटित्येव कस्यचिन्महतोऽश्वत्थवृक्षस्याधश्छन्नोऽभवम् । पुनरपि दूरात्सदारं शब्दोऽश्रूयत । छन्न एवाहं त्रिंशद्धस्तदूरे द्वौ पुरुषावपश्यम् । दूरस्थतया तयोस्संल्लापो नाशक्यत श्रोतुम् । जयपालो गोविन्दलालश्च येन मार्गेण पूर्वं गतौ तेनैवैतावप्यगाताम् ।

अहमपि ततस्तत्र क्षणमपि नातिष्ठम् । यथाशक्ति द्रुतं द्रुतं तं गर्तं यत्र शवमण्डली दृष्टा मृत्तिकयाऽऽपूर्य समीकृत्य कुद्दालमेकतो निक्षिप्य तदेव गृहमागाम् । पाठकाः पश्यत ! कीदृशोऽहमुन्मत्तः । बुद्धिपूर्वकं नरकपर्यटनं मयाऽकारि । कदा गोविन्दलालस्समागच्छेत् ? इत्यनया चिन्तयाहमाक्रान्तोऽभवम् । कदाचिदुदतिष्ठम् कदाचिदुपाविशम् कदाचिदभ्रमम्, परन्तु मनः केनापि शान्तं नाभवत् ।

यदा चैवमेवाहं तत्र गृहे पर्यटन्नासम् तदा कुत्रचित्कियानपि कुट्टिमभागश्चलन्निवाज्ञायत । प्रथमतस्तु ममैव भ्रमस्स्यादिति विचिन्त्य महता वेगेन तत्र पादेन प्राहरम् । तेन च विशेषतस्स भोगोऽचलत्, अज्ञायत चाधोऽयं भागश्शून्यो रन्ध्रवानिति ।

तस्मिन्नेव क्षणे तं प्रदेशमहं सम्यक्छुद्धमकरवम् । अपश्यं च सुधा-चूर्णेष्टकाखण्डाभ्यां एकीकृत्य संघट्टिताभ्यां निर्मितं तलम् । अवालोकयं च यादृशं रूपं कुट्टिमस्य तादृशरूपमेवैकहस्तचतुरश्रं कुट्टिमेन सहैकराश्येन स्थापितं फलकखण्डम् । बहुप्रयस्यापि नाशकं तं फलकखण्डं समुद्धर्तुम् । हठाच्च स्मृतिपथमारुहत्स कुद्दालः । पलाय्य च तमानयम् । कुद्दालेन च तेन मे बहु साहाय्यमाचरितम् । तेन कुद्दालेन तस्मिन् फलकखण्डे कुट्टिमात्पृथक्कृतेऽदृश्यत हस्ताधिकगाधः कश्चन गर्तः ।

अचिन्तयच्चाहम्-"नूनमत्र रहस्यं किंचिदस्ति, अन्यथा कुतोऽय-मियत्या चातुर्या निर्मीयेत, अतोऽवश्यमेव मया सम्यग्द्रष्टव्योऽयम्" इति । विचिन्त्य चेत्थं हस्तद्वयावलम्बेन तस्मिन्नवातरम् । आगळं सर्वोऽपि शारीरो भागस्तस्मिन् गच्छति स्म । पोट्टलिकेव काचित्पादेनास्पृश्यत । महता परिश्रमेण दक्षिणपादेन तामुद्धृत्य हस्तेऽकरवम् । अपश्यं च जीर्णवस्त्रा-च्छादितां ग्रन्थिमेकाम् ।

'पोट्टलिकेयं नूनं रहस्यपूर्णा अवश्यमेवोद्घटनीया' इत्यालोच्याहं तामुद्घाटयितुमारभे । परन्तु नापारयं तामुद्घाटयितुम् । यत्र वस्त्रे सा पोटलिका बद्धाऽऽसीत् तदपि विशीर्णमभूत्, अथापि ग्रन्थिर्नोन्मोचिताऽभूत् । वस्त्रं छिन्नमभूत्, अथापि ममेच्छा नासीत्पूर्णा, यतो वस्त्रान्तरा-च्चर्ममयी काचन पोटलिका निरगात्, या किल दृढा सम्यग्बद्धा चासीत् । तस्या उद्घाटनाय तावत्प्रायतम्, यावदहं शक्नोमि प्रयतितुम्, अथापि हा धिक् ! नापारयमुद्घाटयितुम् । अस्तु यद्वा तद्वा, तामहं नात्यजं पोटलिकाम् । तस्माद्गर्ताद्बहिर्निर्गत्य गृहाद्बहिः कस्यचिदश्वत्थवृक्षस्याधः मृत्तिकायामन्तर्गर्ते न्यधाम् 'यदा कदाचिदपि वाऽस्य रहस्यं प्रकटीभवेदेव' इति चिन्तयन् ।

यथाशक्ति चाहं तं गर्तमपूरयं मृत्तिकाभिर्यथापुरम्, न्यधां च जीर्ण-शीर्णखण्डपटादिकमपि यथापुरम् । सर्वमिदं कृत्वा यावदेवाहं निश्चिन्तो भवामि तावत् 'सादरं' शब्दः कर्णेऽपतत् । प्रथमं त्वहं नाशकं निश्चेतुं

झटित्यहं तां प्रत्यभिज्ञातुमेव नाशकम् । चिरात्तु शवोऽयं तस्या देवनारायणमुखोपाध्यायस्यालिकाया इति ज्ञातम्, या किल यदाऽहं मूर्छितं देवनारायणमुखोपाध्यायमुत्सङ्गे वहन् कुत्रचिद्वनकुटीरेऽभवं तदा मां निर्बद्धुमागात् । अद्य तु पापिभिस्सह पापस्य फलमनुभवति । हेतुना केनेयं मृतेति तु मया नाज्ञायत, महांश्च विस्मयोऽभूत् । शवस्त्वयं न बहुदिनपर्युषितः, अधिकादधिकं स्याच्चेत्पञ्चषा एव दिवसास्स्युरस्या मृतायाः । कुत इयं मृता! पश्यतोहराणां येऽनुचराः किं तेषामन्ततो दशेयमेव भवति, नैवं नैवम्, नाहं शक्नोमि ज्ञातुम् । अस्म्यद्याप्यहं बालः ।

एतावत्येव काले भयानकेन 'सदारं' शब्देनाहमुद्भ्रान्त इवाभवम् । यद्यपि समये तस्मिन्नैवासीत्कीदृशमपि भयं कस्मादपि मम मनसि, अथापि शब्देनानेन स्वीयः पराक्रमो मयि विशेषतः प्रादर्शि । तदैव जयपालस्य वार्ताऽपि स्मृतिपथमारूढाऽभूत् । झटित्येव कस्यचिन्महतो ऽश्वत्थवृक्षस्याधश्छन्नोऽभवम् । पुनरपि दूरात्सदारं शब्दोऽश्रूयत । छन्न एवाहं त्रिंशद्धस्तदूरे द्वौ पुरुषावपश्यम् । दूरस्थतया तयोस्सल्लापो नाशक्यत श्रोतुम् । जयपालो गोविन्दलालश्च येन मार्गेण पूर्वं गतौ तेनैवैतावप्यगाताम् ।

अहमपि ततस्तत्र क्षणमपि नातिष्ठम् । यथाशक्ति द्रुतं द्रुतं तं गर्तं यत्र शवमण्डली दृष्टा मृत्तिकयाऽऽपूर्य समीकृत्य कुद्दालमेकतो निक्षिप्य तदेव गृहमागाम् । पाठकाः पश्यत ! कीदृशोऽहमुन्मत्तः । बुद्धिपूर्वकं नरकपर्यटनं मयाऽकारि । कदा गोविन्दलालस्समागच्छेत् ? इत्यनया चिन्तयाहमाक्रान्तोऽभवम् । कदाचिदुदतिष्ठम् कदाचिदुपाविशम् कदाचिदभ्रमम्, परन्तु मनः केनापि शान्तं नाभवत् ।

यदा चैवमेवाहं तत्र गृहे पर्यटन्नासम् तदा कुत्रचित्कियानपि कुट्टिमभागश्चलन्निवाज्ञायत । प्रथमतस्तु ममैव भ्रमस्स्यादिति विचिन्त्य महता वेगेन तत्र पादेन प्राहरम् । तेन च विशेषतस्स भागोऽचलत्, अज्ञायत चाधोऽयं भागश्शून्यो रन्ध्रवानिति ।

तस्मिन्नेव क्षणे तं प्रदेशमहं सम्यक्छुद्धमकरवम् । अपश्यं च सुधा-चूर्णेष्टकाखण्डाभ्यां एकीकृत्य संघट्टिताभ्यां निर्मितं तलम् । अवालोकयं च यादृशं रूपं कुट्टिमस्य तादृशरूपमेवैकहस्तचतुरश्रं कुट्टिमेन सहैकराश्येन स्थापितं फलकखण्डम् । बहुप्रयस्यापि नाशकं तं फलकखण्डं समुद्धर्तुम् । हठाच्च स्मृतिपथमारुहत्स कुद्दालः । पलाय्य च तमानयम् । कुद्दालेन च तेन मे बहु साहाय्यमाचरितम् । तेन कुद्दालेन तस्मिन् फलकखण्डे कुट्टिमात्पृथक्कृतेऽदृश्यत हस्ताधिकगाधः कश्चन गर्तः ।

अचिन्तयञ्चाहम्-''नूनमत्र रहस्यं किंचिदस्ति, अन्यथा कुतोऽय-मियत्या चातुर्या निर्मीयेत, अतोऽवश्यमेव मया सम्यग्द्रष्टव्योऽयम्'' इति । विचिन्त्य चेत्थं हस्तद्वयावलम्बेन तस्मिन्नवातरम् । आगळं सर्वोऽपि शारीरो भागस्तस्मिन् गच्छति स्म । पोट्टलिकेव काचित्पादेनास्पृश्यत । महता परिश्रमेण दक्षिणपादेन तामुद्धृत्य हस्तेऽकरवम् । अपश्यं च जीर्णवस्त्रा-च्छादितां ग्रन्थिमेकाम् ।

'पोट्टलिकेयं नूनं रहस्यपूर्णा अवश्यमेवेदूघटनीया' इत्यालोच्याहं तामुद्घाटयितुमारभे । परन्तु नापारयं तामुद्घाटयितुम् । यत्र वस्त्रे सा पोटलिका बद्धाऽऽसीत् तदपि विशीर्णमभूत्, अथापि ग्रन्थिर्नोन्मोचिताऽ भूत् । वस्त्रं छिन्नमभूत्, अथापि ममेच्छा नासीत्पूर्णा, यतो वस्त्रान्तरा-च्चर्ममयी काचन पोटलिका निरगात्, या किल दृढा सम्यग्बद्धा चासीत् । तस्या उद्घाटनाय तावत्प्रायतम्, यावदहं शक्नोमि प्रयतितुम्, अथापि हा धिक् ! नापारयमुद्घाटयितुम् । अस्तु यद्वा तद्वा, तामहं नात्यजं पोटलिकाम् । तस्माद्गर्ताद्बहिर्निर्गत्य गृहाद्बहिः कस्यचिदश्वत्थवृक्षस्याधः मृत्तिकायामन्तर्गर्ते न्यधाम् 'यदा कदाचिदपि वाऽस्य रहस्यं प्रकटीभवेदेव' इति चिन्तयन् ।

यथाशक्ति चाहं तं गर्तमपूरयं मृत्तिकाभिर्यथापुरम्, न्यधां च जीर्ण-शीर्णखण्डपटादिकमपि यथापुरम् । सर्वमिदं कृत्वा यावदेवाहं निश्चिन्तो भवामि तावत् 'सादरं' शब्दः कर्णेऽपतत् । प्रथमं त्वहं नाशकं निश्चेतुं

कस्यायं स्वर इति, पश्चात्तु प्रत्यभ्यजानां गोविन्दलालस्यायं स्वर इति। अहमपि बहिरागत्य 'सदारं' इत्यवदम्। झटित्येव गोविन्दलालो मन्निकट-मुपस्थितोऽभूत्। अहं च सोत्कण्ठमपृच्छम्—"गोविन्दलाल! को वृत्तान्तः? किमिति मामन्धकार एवाद्यापि स्थापितवानसि? इति।

गोविन्दलालः—"किमित्येवं वृत्तान्तार्थं सम्भ्रमः, समये समुपस्थिते सर्वोऽपि विदित एव भविष्यति। अद्य भवन्तो भवन्ति निश्चिन्ताः, इतः केनापि प्रकारेण नास्ति भवतां भयम्, महान् समयोऽतीतः, आगच्छन्तु, कुर्वन्तु भोजनम्।"

अहम्—"देवी राज्ञी कुत्रास्ते?"

गोविन्दलालः—"इदन्तु सैव कथयितुं शक्नोति, देव्या राज्ञ्या लीला यदि हृदयङ्गमा भवेत्तदा का नाम कथाऽन्यस्य। सर्वस्यास्य प्रश्न एवायं भवतां व्यर्थः। आगच्छन्तु, मदीयं कुटीरम्।

उभावप्यावां ततोऽगच्छाव।

गोविन्दलालस्यैव कुटीरे मया कृत्स्नं दिनमयाप्यत। अद्य मदीयं शरीरमन्यदिवसापेक्षया किंचिच्छान्तमिव लक्ष्यते। पाठकाः! मन्ये युष्माभिर्न विस्मृतस्स्यादयं कुटीरः, स एवायं कुटीरः, यत्रैकदा गोविन्द-लालेनाहं बालकरूपं धारितोऽभूवम्।

अस्मिन् दिने न जानामि गोविन्दलालेन कुत इदं स्वादु सुमनोहरं भोज्यमानीतम्, यदहं भोजितोऽस्मि। अपृच्छमप्यहं बहुधा कुत इद-मानीतमिति, तेन तु किमपि नोक्तम्। भोजयित्वा यद्गतस्तदद्यापि न निवर्तते। अहं च कुटीरस्य देहळ्यामुपविष्टो नानाविधाश्चिन्ताः कुर्व-न्नेवावर्तिषि। एतावत्येव समये गोविन्दलालः स्मयन् दृष्टिपथमवातरत्।

आगतमात्र एवावदच्च—"व्रजेन्द्र प्रभो! उत्तिष्ठतु, आगच्छतु, दर्शयाम्यतिविचित्रां कश्चिल्लीलाम्। परन्तु प्रथमतो भवद्भिरिदं प्रतिज्ञेयम् त्किञ्चिद्भवन्तो द्रक्ष्यन्ति तेन नाहं भेष्यामीति।

अहम्—नहि नहि, कदापि न भेष्यामि, गोविन्दलाल ! का सेदृशी लीला ?

गोविन्दलालः-यां कदाचिदपि स्वप्नेऽपि नैतावतापि भवन्तोऽपश्यन्; या च विचारपथमपि नावतरेत्, तामेव लीलां भवन्तो द्रक्ष्यन्ति। परन्तु न सत्यभूतं तत्, किन्तु काल्पनिकम्।

अहम्-आत्मानं स्थिरतयाऽवस्थापयितुं यथाशक्ति प्रयतिष्ये, आगच्छ, दर्शय, का सा लीला ?

गोविन्दलालोऽपि कुटीरद्वारकवाटिकायां ताळयन्त्रमाघट्ट्याग्रतोऽक्रमत्, अहमपि तमनुगच्छन्नेवाचिन्तयं कीदृशमिदं कार्यम् ?

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे

प्रथमं चक्रम्।

—०○—

अथ द्वितीयं चक्रम्।

(देवी दानवी वा।)

उत्तरमुखेन महता मार्गेण वयं वेगेन गच्छामः। रात्रिश्चान्धतमसावृता। सर्वतश्च निश्शब्दता वरीवर्ति। मार्गस्योभयतः पार्श्वयोर्घनं वनम्। गच्छतां चास्माकं केनापि कस्यापि सल्लापो न भवति। मौनव्रतमिव धारयन्तो वयं गच्छामोऽग्रतोऽग्रतः। इत्थमेव किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन घण्टाद्वयं यावद्गमनानन्तरं कस्यचिन्महतोऽश्वत्थवृक्षस्याधस्तादुपविष्टैरस्माभिर्व्यश्रम्यत। किंचिद्विश्रमानन्तरं गोविन्दलालोऽब्रवीत्—"कियन्तंचित्कालमत्रैव तिष्ठन्तु भवन्तः। तावदहं निश्चिनोमि किमितः कर्तव्यमिति। इदन्तु हृदये तिष्ठतु, नाद्यापि भवन्तो निरापदोऽभवन्निति" इति।

एतावदुक्त्वा च गोविन्दलालो वामपार्श्वस्थां कुल्यामेकोल्लंघनेनोल्लंघ्य पश्चिमदिशायामन्धकारे न्यलीयत, अहन्तु पश्यन्नेवावर्तिषि।

अहो ! कियतः कालादनन्तरं स एव पुनर्मुनिजनमानसोन्मादी गगनतलचुम्बी सङ्गीतरवो न जानामि कुत आगत्य मदीये कर्णकुहरे मधुसिञ्चनं कर्तुमारभत ? अहो कीदृशो मधुरोऽयं स्वरः ? देवि राज्ञि ! निश्चितमयं तवैव कण्ठः, मनोमादकं तवैवेदं गानम् महामहिमशालिनि कुत्र त्वमस्यद्य ? श्रवणमात्रेणैव त्वदीयमधुरगानस्य सुदूरमभवन्मम सर्वमपि दुःखम् । आगच्छ, देहि मे दर्शनम्, शरच्चन्द्रशकलमिव ते वदनबिम्बं दर्शयित्वा कुरु कृतार्थं माम् ।

तवायं शब्दः कथयति त्वमसीतोऽर्धक्रोशदूर इति। किमर्धक्रोशोऽपि दूरमिति कथयितुं युज्यते ? कुत्राद्य त्वमात्मानं छादितवत्यासि ? किं स्वर्गे उत ततोऽप्युत्तमे कुत्रचिल्लोके ? गगनेऽथ पाताळे ! देवि कुत्रासि ? गोविन्दलाल ! आगच्छ आगच्छ, झटिति मां नय देव्या राज्ञ्या निकटम्। गच्छ, नेतः परं त्वदीयं वचनमहमङ्गीकुर्याम्, भवतु यद्वा तद्वा, प्रापय मां देव्या राज्ञ्या निकटम् । तत्र गमनेनैव मे सर्वमपि कष्टं नष्टं भवेत् ।

तस्य गीतस्याकर्षिणी शक्तिर्मां निजपार्श्वायाक्रष्टुमारभत । अहमपि तत्पार्श्वत एव एकमेकं पदं निक्षिपन्नग्रतो गन्तुं प्रावर्तिषि । ततश्च गीतमपि सम्यक्छ्रवणपथमवतरितुमारभत । अहमप्यनन्यमनाश्श्रोतुमारभे । इदं च तद्गीतम्=

तस्य विचिन्त्य वचो हृदि सततं रचयामीह छन्दः ।
तेन च मनसि प्रमाम्भोधिर्वर्धतेऽपि चानन्दः ।
संगमनाशांकुरति मनसि मे तया च मोदोऽमन्दः ।
त्वं मयि रुष्टः किमिति न जाने तादृक्करुणाकन्दः ।

अहो ! कीदृशमिदं सुन्दरं गानम् ! कीदृशोऽस्य गभीरो भावः ! अहह ! कुतो न भवेत् ? देवि राज्ञि ! वस्तुतस्त्वमसि नाकवासिनी

एकपदनिक्षेपोऽपि दुश्शकोऽभूत् । कण्टकैः पदे लग्नैर्बहु प्रायत्यत मां प्रतिरोद्धुम्, अहन्तु तै रुद्धोऽपि न निरुद्धगतिरभवम् ।

हा हन्त ! इदन्तु तदेव खण्डगृहम्, यत्र देव्या राज्ञ्या दशमाङ्कचिह्नितात्कारागृहान्निष्कास्य वनलतावेषेणाहं प्रेषितोऽभवम् । अस्मिन्महत्यन्धकारेऽपि शक्नोम्यहं कथयितुम् इदं तदेव पश्यतोहराणां मातुर्मङ्गळानाम्न्या जरठाया गृहमिति । अयमेव हि स पञ्चपाण्डवनामा वृक्षः । आश्चर्यमाश्चर्यम्, कुल्याऽपि खल्वियं सैव । हा धिक्, कीदृशमिदं रहस्यम्, किमपि हृदयं नावतरति !

एतदनन्तरं च बहवः प्रश्ना मनसि मम सञ्चरितुमारभन्त । खण्डगृहस्यास्यान्तर्गच्छामि न वा ! देव्या राज्ञ्या गोविन्दलालस्य वाऽऽज्ञा तु नास्त्येव, एवं सति तदाज्ञामुल्लंघ्यान्तः कथं गन्तव्यम् ? किं कर्तव्यम् ! किमपि निश्चेतुं नाशकम् । इत्थमेव च शोचन् विचारयंश्च प्रधानद्वारस्य निकटमहं प्रापमचिन्तितमेव, कवाटिका त्वन्तर्दत्तार्गळाऽभूत् ।

पुनरचिन्तयं चाहम्—'इत्थं नामान्धतमसावृतेऽत्रैकाकिनो मम भ्रमणं न युक्तम्,यत्र गोविन्दलालेनोपवेशितोऽस्मि तत्रैव गच्छामि' इति । परं पादौ न प्रसरतस्तदभिमुखम् । कथं वा प्रसरताम् ? मनसि खलु विश्वासोऽभून्नूनमत्रैव गृहे देवी राज्ञ्यस्तीति । एतावत्येव समयेऽतर्कितमेव द्वौ पुरुषौ गृहान्निर्गत्य सल्लपन्तौ वनमध्यमविशताम् । अहमप्येतावालोक्यैकत्र पार्श्वे छन्नोऽभूवम् ।

यदा च तावुभौ सुदूरं निर्गतौ तदाऽहं गृहाभ्यन्तरं गत्वा देव्या राज्ञ्या दर्शनमेव कर्तव्यं निरचिनवम् । भगवन्तमनुस्मरन् सधैर्यावष्टम्भं पादावग्रतो निक्षेप्तुमारभे । अन्धकारस्तु तथाऽऽसीत्, यथा निजोऽपि हस्तो न दृश्येत, अस्तु, येन केनापि प्रकारेण हस्ताभ्यां भित्तिं स्पृशन् स्पृशन् सौधोपर्यगच्छम् । तत्र तु सल्लपतोः फुसफुसात्कारं विना किमपि नाश्रूयत । अधस्तु ऐकान्त्येन निश्शब्दतैवासीत् ।

पुनरप्येकेन मनोहरेण गीतशब्देन तद्गृहं प्रतिध्वनितमभूत् । तदा मम निश्चयोऽभूत्–यत्र गृहे कोणस्थे मङ्गलानाम्न्या जरठया सह सल्लापो ममासीत्तत एव गृहादयं गीतशब्दस्समायातीति ।

तत्र महत्यङ्गणे कोणे यत्र तद्गृहमासीत्कोष्ठके कश्चिद्दीपः प्रज्वलन्नासीत्, यस्य खलु प्रकाशः पञ्चषान् हस्तान् प्रसरंस्तत्रैव विलीयमान आसीत् । ततोऽप्यग्रत पदं निधातुं नासीत्साहसम् । अतश्च कुत्रचिन्मार्गे स्थितोऽहं गीतं श्रोतुमारभे । शृणुत–

अर्चयामि हृदि सन्निहितं त्वाम्, अर्पयामि हृदयं च मदीयम् ।
दुर्भगोऽन्यदिह किन्नु ददामि प्रीतिदानमिदमेव गृहाण ॥

यदा गानं समाप्तमभूत् तदा गद्गदेन स्वरेण प्रस्खलता शब्देन कथयतः कस्यचिदिमान् शब्दानशृणवम्–अहो ! धन्याऽसि !! किं कथ्यतां प्राणप्रिये ?

श्रवणमात्र एवास्य शब्दस्य कर्णौ मे स्तम्भितावभूताम् । देव्या राज्ञ्या गानमधिकृत्य कुत एतादृशमुत्तरम् ? 'यद्वा तद्वा भवतु । अहन्तु रहस्यमिदमवश्यमेव प्रकटयिष्यामि' इति निश्चित्य मन्दं मन्दं द्वारस्य समीपमुपागाम् । ततः कवाटरन्ध्रेण यदहमपश्यं तेन तु हृदयमेव विदीर्णमभूत्, सर्वाङ्गीणश्च रोमाञ्च इवाजायत । ज्ञानं च व्यलुप्यतेव । मनस्तदानीमिदमेवाभिलषतिस्म–यद्भूमिर्विदीर्णा स्यादहं चान्तः प्रविष्टो भवेयम्' इति । हन्त ! संसारः किमेवं घृणापात्रम् । किमयं स्वप्नः ? उत कस्यचिन्मायाविनो माया ? हा धिक् ! हा धिक्, कीदृशं कुत्सितं दृश्यमाभ्यां नेत्राभ्यामपश्यम् । चक्षुर्भ्यामग्नेरिव स्फुलिंगा निरसरन्, शिरसि च पतितमिवाशनिना । कृत्स्नं शरीरं कम्पितुमारभत । शिरः प्रहृत्य यत्रासं तत्रैवोपाविशम् ।

नाहं किमपि कथयितुं शक्नोमि, न विचारयितुम्, न वा लेखिनीमितोऽप्यग्रतः प्रसारयितुम् ! शृणुत पाठकाः ! अस्य दुर्भगस्य कथां शृणुत ? गृहे तस्मिन् कः क उपविष्टः ? किं शुश्रूषन्ति ? साधु शृणुत

यस्या दर्शनमात्रेण सर्वमिदं दुःखजातं पलायितं भवति, यस्या एकशब्द-श्रवणेनैव सर्वमिदं बाह्यं वस्तुजातं विस्मरामि, या च संसारसागरे मज्जतोऽस्य एकावलम्बनम्, सैव-सैव मम पालयित्री वीरजादेवी हस्ते मद्यस्य दर्पणमयीं कुप्यां दधाना केन सह सल्लपति? अपि जानीथ यूयम्? हन्त नेतोऽप्यहं वक्तुं शक्नोमि! मम-मम तेनैव पित्रा सह! चण्डालादधमेन, दुष्टेन, मम-मम पित्रा हरिहरबनर्जिना सह!

मदोन्मत्तो मम पिताऽवादीत्-"इतोऽप्येकं चषकम्, अद्य मे सुदिनम्, अद्य मे महानुत्सवः, स्रावय स्रावय, अहहह! महानानन्दः! किम् प्रिये!"

यस्य किलाग्रे रूपस्य नदी प्रवहेत्स किं स्थिरस्तिष्ठेत्! स मद्यपो वीरजादेव्या आकर्षणाय हस्तौ प्रसारयितुमारभत, वीरजा तु कौशलेन झटिति तस्य मुखे मद्यस्यैकं चषकमदात्।

मद्यपोऽब्रवीत्-"अहह,एका कुप्याऽन्याऽपि समुद्घाट्यताम्,अस्तु, पुनरप्येकदा गायस्व तावत्।"

वीरजा तु तत्क्षणादेव गातुमारभत-

उरसा हृदयं स गळेन गळं
नयनेन दृशं परिमृश्य गतः।
अवबोध्य वियोगशुचिं हृदये
परिपोष्य च रागमहो क्व गतः॥

'अरे! तव दासस्तु तव चरणयोरध एव पतितो वर्तते' इत्युक्त्वा स मद्यपस्तस्याश्चरणयोरधोऽलुठत्।

मया पितृनाम्नस्तस्य दुष्टात्मनो घृणितं कार्यजातं कियद्दूरं लिख्यताम्। प्रायो मद्यपा यद्यत्कुर्वन्ति, यच्च शक्यं कर्तुं तत्सर्वं सोऽकरोत्। परन्त्विदमेवात्राश्चर्यस्थानम्—यद्देवी राज्ञी तदीयस्य कस्यापि प्रत्युत्तरमेव नादात्। किन्तु किंचित्किञ्चित्स्मयन्ती तं चषकादनन्तरं चषकमिति क्रमेण मद्यं पाययन्ती, गानाज्ञायां कृतायां विनैव विळम्बं गायन्ती चासीत्।

यादृशेनावधानेन चातुर्येण च सा तेन मद्यपेन सहालापं कुर्वन्त्यासीत्तस्य सर्वस्य पर्यालोचने महताऽऽश्चर्येणाविष्टं भवति चेतः। नास्पृशत्, न वाचालम्बत, केवलं बुद्धिबलेन तं स्थिरं कुर्वन्त्यासीत्। तर्हि किमिदं सर्वं काल्पनिकम्? किं कस्याप्यावश्यकस्य कार्यस्य साधनायैव देव्या राज्या भूमिकेयमाश्चर्यतरा धृता।

अथ किम्, नूनमित्थमेव। न चेद्देवी राज्ञी किमेतादृशं घृणावहं कार्यं केनचिन्मद्यपेन सह कुर्यात्। स मद्यपोऽपि यादृशस्तादृशो न, यमहमष्टादशवर्षान्पितेति समबोधयम्। एवं कदापि नैव भवेत्, नूनमस्ति किमपि रहस्यमत्र।

सत्यं सत्यम्, अद्य स्मरामि गोविन्दलालस्य वचनम्। स हि कस्यचिदाश्चर्यमयस्य कृत्यस्य प्रदर्शनाय मामेतावद्दूरमानयत्। अकथयदपि सः लीला सर्वाऽपि काल्पनिकयेवेति। इदमेव तदद्भुतं कृत्यं नूनम्।

इयतः कालादनन्तरं देवी राज्यब्रवीत्—"किं कृत्स्नामपि रात्रिं मद्यमेव पिबंस्स्थास्यसि? अथ किमपि कार्यमपि करिष्यसि?"

मद्यपः—"इतोऽप्युत्तमं कार्यमेव किमस्ति? यदि त्वमेवमेव चषकमापूर्यापूर्य दद्याः किमिति कृत्स्नां रात्रिमिति कृत्स्नं जीवितकालमेव यापयामि। किं शशिबाले! अयमानन्दो यावज्जीवं तिष्ठेत्खलु; पश्य, त्वदर्थेऽहं वत्सरान्क्लिश्यन्नासम्, तव तु कियत्यपि दया नासीत्। अद्य महता महता परिश्रमेण तवेन्दुनिभं वदनं समदृश्यत। किमितस्त्वां त्यक्तुं शक्नोमि। शशिमुखि! शशिबाले! एकम्—सधडात्कारं स मद्यपो धरायामपतत्।

कुत एवम्? देवी राज्ञी कुतोऽनेन शशिबालेति सम्बोद्ध्यते? शशिबाला! शशिबाला! इदं नाम मया पूर्वं यत्र कुत्रचिच्छ्रुतम्, सम्यगहं स्मरामि, आम्, आम् स्मरामि सम्यक्—दशमाङ्कचिह्निते कारागृहे भित्तौ लिखितमासीत्! देवि राज्ञि किं त्वमेव शशिबालाऽपि भवसि हन्त! कीदृशी कठिनतमा प्रहेलिका?

क्रमशश्च मद्यपस्य कण्ठोऽधिकाधिकं रुद्धोऽभूत् । तेनैव रुद्धेन कण्ठेन शिथिलशिथिलेन स्वरेण सोऽवादीत्—"शशिबाले ! एकं चषकमितोऽपि, कण्ठः शुष्को भवति ।"

"हि हि हि हि हि हि हि हि !" हसन्ती शशिबालाऽब्रवीत्—नहि, नहि, एवं न दास्यामि, यदा त्वं तस्य प्रत्युत्तरं दास्यसि तदा दास्यामि ।"

मद्यपः—"तूष्णीं भव तूष्णीम्, अयं किल महत आनन्दस्य समयः प्रचरति, सर्वस्स वृत्तान्तस्तिष्ठतु,आनन्दं न विघातय, यद्भवति तदेव भवतु, उद्घाट्यतां कुप्यापिधानम्, विस्तार्यताम् च मद्यम् ।"

शशिबाला—"तर्ह्यहं गच्छामि"। एतावदुक्त्वा शशिबालोदतिष्ठत् ।

मद्यपः—किं कुपिताऽसि ? प्राणप्रिये ? उपविश उपविश, स्पृशामि ते चरणौ, घर्षयामि नासिकाम्, किमिति मृतं मारयसि, उत्तिष्ठ, एकं चषकं देहि मे प्रिये !"

यदा शशिबालाऽऽत्मन उपवेशनाय मद्यपं हस्तौ प्रसारयन्तमपश्यत्तदा स्वयमेवोपाविशत् । एकं चषकं च मद्यपाय दत्वाऽवादीत्—"गच्छ, तिष्ठतु तव कथनं प्रतिज्ञा च, सर्वं मयाऽवलोकितम् । गच्छ, गच्छ, ज्ञातं मया त्वं महान् वञ्चक इति । किं मया कदापि मद्यं पूर्वं स्पृष्टम्, केवलं तवैव प्रीत्यै तस्यार्थस्य श्रवणाय च मयेदं कृतम्,न चेन्मम का नामावश्यकताऽसीन्मद्यस्पर्शनस्य, कथयिष्यसि न वा ? न कथयसि चेत् पश्य,अहं रोदिमि" एतावत्कथयन्त्या एव तस्या नयनयोरदृश्यताश्रु । अहो ! साऽपि शोभा दर्शनीया नामासीत् ।

मद्यपोऽब्रवीत्—"कुतो न कथयिष्यामि, शशिबाले ! किमिति त्वं रोदिषि ? श्वस्सर्वं कथयामि, अद्य तु यच्चलति तदेव चलतु ।"

शशिबालाऽब्रवीत्—"नहि नहि, तन्न भविष्यति, यद्यद्यैव सर्वं वृत्तान्तं स्पष्टतया न कथयेस्तदा गच्छाम्यहं रायमानेतुम् । स आगत्य तवेदं

चरित्रं सर्वं निजाभ्यां नयनाभ्यां पश्यतु । त्वं किल बलात्कारेण मदीयं गृहं प्रविश्य मदीयं गौरवमपहर्तुमिच्छसि, कथय, सत्यं कथय, व्रजेन्द्रभूषण-स्तव को भवति ?

मद्यपस्तूच्चैर्गातुमारभत—

"मालतीभूयछादय, हेममराजम्
मालतीभूयछादय"

देवी राज्ञी—"किमिदम् ! किमिति गातुमारब्धम् ?

मद्यपः—"यदि त्वं राजन् मालतीभूयछादयेः—पीत्वा विषं म्रियेयम्, हेममराजन् मालतीभूयछादय, हेममराजन्"

गायन्नेव स उन्मत्तवन्नर्तितुमारभत ।

देवी राज्ञी—"किमिदम्, उन्मत्तभावं किं प्रकटयसि ? यद्वा तद्वा कुरु त्वम्, नाहं तव वाग्जाले पतिष्यामि, यदि चिकथयिषसि झटिति कथय, न चेदन्यमुपायं प्रयोक्ष्ये ।

मद्यपः—"किमहं न शक्नोम्यन्यमुपायमवलम्बितुम् ? किमित्यधिकीक-रोषि वाचं शशिबाले,

देवी राज्ञी—"न कथयिष्यसि ?"

मद्यपः—"व्रजेन्द्रः को वा ? कथमहं ज्ञास्यामि ? स तु त्वां केवलं वञ्चयन्नासीत् ? सर्वमिदं वाग्जातमद्य तिष्ठतु, उद्घाट्यतां कुप्या ।

पश्यत्येव मयि देव्या राज्ञ्या वदनमारक्तमभवत्, परन्तु पुनरप्या-त्मानं संस्तभ्य सा चषकमेकं मद्येनापूर्यावादीत् ।

"हरिहरप्रभो ! न कथय, यथा तवेच्छा, अहं स्त्रीभूत्वा तव किं वा करिष्यामि । अस्तु तल्लेखकनामशून्यं पत्रं कथमभूत्, यत्त्वन्निकटे समा-गतमभूत् ।"

एतावतश्शब्दस्य श्रवणमात्र एव स मद्यपस्सम्भ्रान्त इवाभवत् । पर-

इत्युक्त्वा तमपि चषकं पपौ । एतावत्येव समयेऽज्ञायत, यथा कश्चि-त्सोपानमार्गेणागच्छति, अहं तु भीत इतस्ततः पश्यन्नेवासम् । गोविन्द-लालः पुरतो ममागतोऽभूत् ।

गोविन्दलालो हस्ते मां प्रगृह्य एकतोऽनयत् -अवादीच्च–"साधु साधु, भवता तु सम्यग्नाल्यं प्रकाशितम् । सर्वत्रापि विचिन्वतो मम यदा भवन्तो नोपलब्धास्तदाऽगत्या देव्यै राज्ञ्यै वृत्तान्तमिमं कथयितुं गच्छन्ना-सम् । अस्तु, गृहस्यान्तः कः ? दृष्टं किल ?"

अहम्–"सर्वं दृष्टम्, यन्मया दृष्टं तेन शिरो घूर्णतीव"

गोविन्दलालः–"इदमेव दर्शयितुं भवतोऽहमत्रानिनयिपुरभवम् । अस्तु, किमनेन गृहीतम् ।

अहम्–"देव्या राज्ञ्या, न ज्ञायते, कस्य वृत्तान्तस्यावगतये बहु प्रायत्यत, स तु किमपि नावदत् । परन्तु कस्यचिल्लेखकनामशून्यस्य पत्र-स्य नामश्रवणमात्रेण स किञ्चिन्मृदुरभूत् । तत्पत्रं किं काल्पनिकम् उत सत्यम्"

गोविन्दलालः"सत्यमपि काल्पनिकमपि, किं केनाप्युपायेन स मार्गे नायाति ?"

अहम्–"नहि, कथमपि नायाति ।"

गोविन्दलालः किञ्चिदालोच्यावदत्–"स किं सुखमेव मार्गे समा-गच्छेत् ! अस्तु, इदं भवन्तः कुर्वन्तु कार्यम् । अहमन्तर्गच्छामि । यत्रा-सन् भवन्तस्तत्रैव गच्छन्तु । मया द्वारं पिहितम्, अतश्च नास्ति शङ्कापि कस्याप्यागमनस्य"

गोविन्दलालोऽन्तरगच्छत्, द्वारदेशं प्राप्य चातिष्ठत् । गोविन्दलालेऽ-न्तः प्रविष्ट एव स मद्यपोऽवादीत्सोच्चैस्स्वरम्-"कः ? गोविन्दलाल ! आग-च्छ, आगच्छोपविश" एतावदुक्त्वा देव्या राज्ञ्याः पुरतः स्थितां मद्यस्य कुप्यां गृहीत्वा चषके मद्यं विस्राव्य गोविन्दलालमवादीत्-"गृहाण, पिब

मित्र ! अद्य हि महत आनन्दस्य समयः । बहोः कालादनन्तरं प्रियायाश्शशिबालायास्समागमोऽभूत्"

गोविन्दलालस्तु चषकं गृहीत्वा सविनयमवदत्-"अद्य मे भाग्यस्य नास्त्यवधिः, यत् स्वयं हरिहरप्रभुर्निजेन हस्तेन मद्यं विस्राव्य मह्यं ददाति, सम्बोधयति च श्रीमुखेन, परन्तु किं मया श्रीमतां समक्षमेव मद्यपानेन धार्ष्ट्यं प्रकाशयितुं युक्तम्" इत्युक्त्वा गोविन्दलालश्चषकं गृहीत्वा किंचित्प्रच्छन्ने स्थाने गत्वा, न ज्ञायते, तत्र मद्ये यत्किंचिद्वस्तु सम्मेळयित्वा प्रत्यागत्य निजे स्थाने समुपाविशत् । कियतः कालादनन्तरं तदेव चषकं हरिहराय दत्वा तमपाययत् ।

देव्या राज्ञया साभिप्राया काचिद् दृष्टिर्गोविन्दलाले निपातिता, यस्या रहस्यमहं न जानामि । पश्यत्येव मयि हरिहरप्रभोर्मम पितुरवस्था परिवर्तमानाऽऽसीत् । नेत्रे च स्थिरे अभूताम् । क्षणाच्च सोऽपि मूर्च्छितो न्यपतत्क्षितौ ।

"किमेतत् ? गोविन्दलालेन किं विषं पायितः ? न चेदियदद्भुतं कुतोऽयं मूर्छितोऽभूत् ; किं देव्या राज्ञया अनुमत्या कार्यमिदं जातम् ?" ततोऽपि तत्राहं स्थातुं नाशकम् । कवाटमुद्घाट्यान्तः प्राविशम् ।

मामन्तः प्रविशन्तमालोक्य देव्या राज्ञया साश्चर्यमुक्तम्—"त्वं कुतः? किं गगनात्पतितोऽसि ?"

अहन्तु तस्य प्रत्युत्तरमदत्त्वैव झटिति निजपितुः पार्श्वं गत्वोपाविशम् । तस्य वक्षसि हस्ते निहितेऽज्ञायत नायं मृत इति, यतो धुक् धुक् शब्दोऽश्रूयत । देव्या राज्ञया तु सोच्चैर्हासमुक्तम्—"मा भैः, पिता तव नायं मृतः, गोविन्दलाल ! मायाया महिमानं पश्यसि खलु ! अन्ततोऽपि पितैव खलु !" इति गोविन्दलालेनापि सहासमेवास्य किञ्चित्प्रत्युत्तरं दत्तम् । अहं तु लज्जयाऽवनतशिरा अभवम् ।

देवी राज्ञी गोविन्दलालमवदत्—"प्रयोजनपर्यवसायि तु किमपि कार्यं माभूत्, अस्तु, साधु, विचिनु तावदेनाम् कुञ्चिकैका लभ्यते न वा पश्य" इति ।

गोविन्दलालेन तु सुचिरमन्विष्य हरिहरस्य कटिदेशात्काचिद् बृहती कुञ्चिका निष्कासिता । देवी राज्ञी सानन्दमुच्चैरुद्घोषयत्—"जयतु भगवान् परमात्मा ! एतावद्दिनानन्तरमाशा परिपूर्णाऽभवत् । गोविन्दलाल ! अस्यामेव कुञ्चिकायां सर्वं रहस्यं छन्नमस्तीति रायान्मया श्रुतम् ।

गोविन्दलालः—किं तत् ?"

देवी राज्ञी—"अस्तु, शृणु । अद्य प्रातरेव रायो हरिहरश्च किञ्चिदालोचयन्तावभवताम्, मया छन्नया सर्वं श्रुतम्, परन्त्ववगन्तुं नाशकम् । अस्याः कुञ्चिकाया विषये बहवो गुप्ता वृत्तान्तास्सन्ति, येषामिदानीं कथनस्य नास्ति काऽप्यावश्यकता । हरिहरप्रभुं रायहस्ते कुञ्चिकां वितरन्तमहमपश्यम् । यदा रायो गतस्तदाऽहं हरिहरप्रभोर्निकटेऽगच्छम् । स तु मां दृष्ट्वैव महताऽऽनन्देनोत्प्लुत इवाभवत् । किं कथ्यताम्, कुञ्चिकाया एव निमित्ते मयाद्य गणिकात्वमप्यवलम्बनीयमासीत् ।" एवं कथयन्त्या एव देव्या राज्ञ्या नेत्राभ्यामश्रु प्रावर्तत धारया । मुखं च मलिनमभूत् ।

कियतः कालादनन्तरं देवी राज्ञी पुनरवदत्—"न युक्तमितो विलम्बाचरणम्, जयपालमाहूय हरिहरं तदधीनं कुरु, यथा च स एतदीयानां प्रश्नानां सम्यगुत्तरं दद्यात्तथोपदिश च तस्मै ।"

गोविन्दलालः—"तर्हि किं भवन्तोऽद्यैवेतः प्रस्थास्यन्ति ।"

देवी राज्ञी—"अत्रापि कस्सन्देहः, अस्तु रायोऽद्यापि किं तत्रैव वर्तते ? कथय ।"

गोविन्दलालः—"अथ किम्, तत्रैव वर्तते ।

देवी राज्ञी—"तर्हि सोऽपि किञ्चिद् द्रष्टव्यः, अद्य कस्समयः ?"

गोविन्दलालः—"किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन दशघण्टावादनस्य"

देव्या ससम्भ्रममुक्तम्—"तर्हि झटिति गन्तव्यम्, त्वं जयपालहस्ते कार्यं समर्प्य श्मशानघट्टे नौकया सह सन्नद्धस्तिष्ठ ।"

गोविन्दलालोऽगच्छत्, तदा देवी मामवदत्–"आयाहि, अन्यदद्भुतमेकं प्रदर्शयामि ।"

देव्या राज्ञ्याः कार्यशैलीमप्रतिमां बुद्धिमतिमानुषं चेष्टितं चावलोक्याहमन्यादृश इवाभवम् । अहमवाक्यो भूत्वा तस्या मुखं निरीक्षमाण आसम् ।

देवी राज्ञी सम्यगहसत्, मधुरेण स्वरेण मामवदच्च–"आगच्छ, उत्तिष्ठ, किमित्युपविष्टोऽसि ।" हस्ते प्रगृह्य स मामुत्थापयामास ।

अहन्तु प्रेमगद्गदेन कण्ठेनावदम्–"कुत्र गच्छेयम् ? त्वया सह कियच्चिरमहं भ्रमामि । मादृशस्य क्षुद्रतमस्य प्राणिनः कृते किमितीयत् कष्टमाद्रियसे ? मम नेत्रयोरावरणमपसारय ? प्रदर्शय मार्गं मे । मज्जन्तं संसारे समुद्धर । स्पष्टं कथय च–"काऽसि त्वम् ? देवी दानवी वा ?"

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वितीयं चक्रम् ।

—००—

अथ तृतीयं चक्रम् ।

(भैरवीचक्रम् ।)

श्वशुरगृहमित्युक्त्वा ममान्यादृशेन पित्राऽहं यत्पुरातनं खण्डगृहं नीतः, यतो वेयस्यावन्मम शिरस्यारुहत्, तस्यैवाहमद्य खण्डगृहस्य पृष्ठभागस्थेन गुप्तमार्गेण देवीं राज्ञीमनुसृत्य गच्छामि । महता परिश्रमेणान्धतमसावृतं मार्गमतिक्रम्य यदा समीपमवापं तदा गङ्गाधरं दीपहस्तं तिष्ठन्तमपश्यम् । ततश्च वयं त्रयोऽपि सोपानमार्गेणोपरि गन्तुं प्रावर्तिष्महि । शिरोगृहं प्राप्तेषु चास्मासु देवी राज्ञ्यपट्कर्णं गङ्गाधरेण किञ्चित्सलँप्य परावृत्य मामब्रवीत्—"त्वं गङ्गाधरेण सहात्रैव तिष्ठ, अहं तत्रत्यामवस्थामवलोक्य झटित्येवागच्छामि" एतावदुक्त्वा च गङ्गाधरहस्ताद्दीपं गृहीत्वा देवी राज्ञी प्रातिष्ठत ।

तत्रान्धतमसावृते स्थाने निश्शब्दे गङ्गाधरमहं बहून्प्रश्नानपृच्छम् । ङ्गाधरस्तु कस्याप्युत्तरमदत्वा "किमहं कथयामि, देवी राज्ञ्येवाद्यैव सर्वं थयिष्यति" इत्येतावदेवाकथयत् ।

एतावत्येव समये समागता देवी राज्ञी "गङ्गाधर! त्वं गच्छ, महताऽ धानेन चतुरन्तयानेन सह तत्र सन्नद्धस्तिष्ठ, गृहाण तवेमं दीपम्" इत्य- दत् । गङ्गाधरस्तु गृहीतदीपो न जानामि कुत्र गत इति ।

देवी राज्ञ्यग्रतः, अहं च तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिष्वहि, बहू- न्यपगृहानङ्गणानि चातिक्रम्य किञ्चिदनावृतं स्थानमापिव । तत्र प्राप्तयो- ावयोः कश्चिन्महान् हासशब्दोऽश्रूयत । अहं देवीं राज्ञीमपृच्छम्—"कुत्र ां नयसि, कथय किं नामेदम् ?" इति ।

देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"कार्यमिदमतिमहत्, नास्ति सर्वस्य तस्य थनस्यावश्यकता, केवलमेकं दर्शयितुं त्वामहमत्रानयम्" इति । एतावत्येव ारण्येको महान् हासशब्दोऽश्रूयत । सङ्क्रान्तावेवावां तत्स्थानमगच्छाव; तोऽयं हासशब्दस्समायाति ।

देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"ननु गच्छावः, पश्यावश्च गवाक्षरन्ध्रेण कः ऽस्ति गृहाभ्यन्तर इति' इति ।

ततोऽहं गवाक्षमार्गेणान्तरपश्यम् । यदपश्यम् तेन मनुष्याणां रित्रेषु विशेषतश्च मायाविनीनां स्त्रीणां चरित्रेषु घृणा नाम समपद्यत ती । तत्राहं किमपश्यमितिचेत् ? शुद्धचरित्रस्य देवनारायणमुखोपा- ायस्य परमप्रेमपात्रं श्रीमतीं जयकालीदेवीं मद्यपानमत्तां रायस्योत्सङ्गे विष्टाम्, तत इतो भूमौ निहितं मद्यकुप्याः, चषकानि, मद्यपजनोचितं यं भोज्यं इत्यादिकं रायस्य परितस्तस्योत्साहवर्धनानि तद्वचनोचितानि नानि सोल्लासं कथयतश्च शङ्करादीन् ।

देवी राज्ञी कुत्सितमिदं दृश्यं निरीक्ष्य मन्दं मन्दं मामवदत्—"दृष्टं ङ, यथाऽस्यास्स्वभावेन परिणतम् ? महापुरुषस्य पत्नी नाम भूत्वा ाऽद्य पश्यतोहरस्योत्सङ्गे सुखं निविष्टा ?

एतावत्येव न जाने गद्गदेन स्वरेण जयकाळ्या किञ्चिदुक्तम्, यदभिकृत्यान्तः कश्चिदुच्चाट्टहासोऽभूत्, येनावायोश्श्रोत्रभित्ती फलिते इव ।

रायः प्रेमगद्गदमवदत्–'प्रिये ! रात्रिमिमां सहस्व, मया स उपायोऽवलम्बितः, येन कोऽपि नावशिष्येत । तस्य तु पुनश्छिन्नं शिरश्श्वः प्रातस्तुभ्यं नूनं दर्शयामि । त्वन्निमित्तेनैव कियद्भ्यो दिवसेभ्योऽहं बहिर्गन्तुं नाशकम्, नो चेदितः पूर्वमेव स संयमिनीं प्रापितस्स्यात् । अस्तु रात्रिरेव हि विळम्बः, श्वस्तु पश्य किं भवती" ति ?

जयकाळी तु रायदर्शितेन प्रेम्णा विह्वलाऽवदत्–"अरे त्वं तु नित्यमेवमेव कथयन्नसि ! न त्वया किञ्चिद्भून्न भविष्यति ! पश्य ! मया तु निजः पतिरपि विषमपि पायितोऽभूत् । न जानामि स दुष्टः कथं पुनरुज्जीवितोऽभूदिति । कथं स चितायाः प्रत्यावृत्तोऽभूत् ? नूनं सर्वमिदं तस्यैव वैवर्ययस्य कृत्यम ? त्वं तु महान् मूर्खः, गर्दभादपि नीचोऽसि ? अतिक्षुद्र कुत्रचिद्बालकेऽपि तव न फलति किमपि । तस्मिन् दिने रात्रौ निर्मलं परिगृह्य मल्लमर्दनेन मारयितुमुद्यतायामेव मयि न जाने केन नाळीकयन्त्रं प्रयुक्तम्, अस्मांश्च हस्तवादण्डघातेन प्रहृत्य मूर्छितान् कृत्वा स उन्मोचितोऽभूत् । त्वमिमां शशिबालां साधारणीं न जानीहि, इयं विषलिप्तो बाणः । सर्वमिदं कृत्यं तस्या एव । त्वं त्विदमपि न जानासीव । प्रथमतस्तु सैव धूर्ता मारणीया । अरे त्वया तु किमपि न भवति । गच्छ, नेतोऽहं किमपि कथयामि" इति ।

रायस्तदीयं वदनं परिचुम्ब्य सप्रेमाविष्करणमवदत्–"प्रिये यत्किञ्चिद्वक्तुमिच्छसि तदद्यैव कथय, श्वोऽर्थे किमपि नावशेषय ! व्रजेन्द्रस्य मारणं किं दुस्साधं कार्यम् ? तं तु मृतमेवावगच्छ । केवलं हरिहरस्य कथनेन स इच्छापूर्वकमेव मया त्यक्तः, यतस्तेन साधनीयं किञ्चिदावश्यकं कार्यमस्ति परन्तु नास्ति किमपि भयस्य स्थानम् । स खलु कारागृहमद्य प्रापितोऽस्ति । तस्य कोऽप्युपायो न फलेत् । निश्चितं जानीहि कार्यं समाप्तमेव । शशिबालाविषये यत्त्वयोक्तम्, तत्र किमहं कुर्याम् । । तव भगिन्यैव सर्वोऽ

ययमनर्थं आपादितः । तस्याः कपिमुष्टिमात्रेणैव हि सर्वमिदमत्याहितं ातम्" इति ।

रायस्य मुखान्निजभगिनीनामश्रवणमात्रेण जयकाळ्या दुःखमिवा-ायत । खिन्नमना विवर्णवदना च साऽवदत्–"यतः कुतोऽपि वा मम गिनीमानीय देहि । युष्माभिरेवं सा यत्र कुत्रचिच्छन्नं स्थापिता । प्रति-देनमेव कथयसि श्वः आगमिष्यति श्वः आगमिष्यतीति । परन्तु नाद्याप्या-ाति सा । मनसि मम सन्देह इवोपजायते । सत्यं कथय, सा जीवति लु" इति ।

रायः—"उन्मत्तवत्किमेवं प्रलपसि । यदहं कथयामि, शृणु । एकदा ा काचन पत्रिकाग्रन्थिर्निष्कासिता, यस्या एवास्माकं जीवनं मरणं ाधीनम् । दैवाच्च तव भगिन्यपि तत्रागताऽचिन्तितम् । तानि च पत्रा-यवलोकितुमैच्छत्सा । महदेवाकरोन्निर्बन्धम् । किं क्रियताम् ? त्वयि द्भगिन्यां च स्नेहेन यन्त्रितोऽदर्शयमनिच्छन्नपि तस्यै तानि पत्राणि । र्शयित्वा च यावदहं तानि पत्राण्येकीकृत्य कुत्रचिदेकान्ते स्थापयामि, वदेव फकीरचन्द्रस्सोच्छ्वासं पलाय्यागतोऽवदत्–"आगच्छत ! आग-च्छत ! महाननर्थो जातः; । देवनारायणमुखोपाध्यायो जयकाळीं मध्ये-पणि परित्यक्तुं सन्नह्यति । परित्यक्तां च तां योऽभिलषेत्स एवापहरेत्" ते । एतावच्छ्रुत्वापि किमहं स्थातुं शक्नुयाम ? मध्येविपणि किं तवापमानं तं सहेय ? तत्क्षणमेव ततो निर्गच्छन्नहं शैघ्र्येण तां पत्रग्रन्थिं त्वद्भगि-हस्ते दत्वाऽविळम्बेन त्वां रक्षितुं विपणिमागतोऽभवम् । ततः परं च द्भवत्तत् त्वं जानास्येव ।"

रायस्येदं वचनं श्रुतवतो मम सा ग्रन्थिस्स्मृतिपथमारुहत्, यामहं ण्डगृहस्य भूगर्भान्निष्कास्य कस्यचिद्वृक्षस्याधो भूमध्ये निहितवानस्मि । न्तु नाहं तदानीं निश्चेतुमशकम् 'रायः कां पोट्टलिकामधिकृत्य कथयतीति । थापीदं त्वज्ञायत–जयकाळ्या भगिन्येभिरेव विशस्ता खण्डगृहस्य तस्य ीपे यस्य चर्चापूर्वं कुत्रचिदागता भूमौ निक्षिप्तेति । कदाचिज्जयकाळीदं

रहस्यं न जानाति । मनसि तु अस्फुरज्जयकाल्यै कथयामि–'तव भगिनी नाद्यास्मिन् जगत्यस्ति, किन्तु तत्र वर्तते, यतः कोऽपि न पुनरावर्तते' इति परन्तु देव्या राज्ञ्याः प्रतिषेधेन मया किमपि नोक्तम् ।

एतावति काले काचिदन्या कुप्यापि मद्यस्य शून्याऽभूत् । भैरवीचक्रस्यास्य भैरवीस्थानीयाया जयकाल्याः प्रसादं रायप्रभृतयस्सर्वेऽपि महता प्रेम्णा पपुः । ततः किम् ? हसनम्, रोदनम्, उत्थानम्, पतनम्, इत्यादिकं मद्यपानां यदुचितं तत्सर्वं प्रावर्तत, यदवलोकनेन शिरो मम घूर्णितमिवाभवत् । किन्तु धन्या सा देवी ! राज्ञी ! या किलानिमिषाभ्यां लोचनाभ्यां सर्वमिदमवलोकयन्त्यासीत् ।

तत्र मद्यपानां विचित्रैव दशाऽऽसीत् । सर्वेऽपि मद्यस्य मादकतया गतचेतना इवादृश्यन्त । एवं स्थिते कश्चिद्युवा, यः किल रूपेणैव शुद्ध इवादृश्यत, तेनैव गवाक्षेण—येनावामन्तः पश्यावः, अस्मान् पुनः पुनः पश्यन्नवालोकयत । दृष्ट्वेदं देव्या राज्ञ्या अप्यैकाग्र्यं किञ्चिद्भ्रममभूत् । साऽपि किञ्चिदितस्ततो द्रष्टुमारभत ।

अन्तः पुनरन्यो हासशब्दोऽभवत् । रायो जयकाल्याः कण्ठे हस्तं निधाय नर्तितुमारभत । अन्येऽपि तथैवोत्पतितुं निपतितुं चारभन्त ।

एतावत्येव सहखटात्कारेण कवाटिकोद्घाटिताऽभूत् । स च युवा यः विमुक्तः, पुरत आवयोरदृश्यत । भयविस्मयाभ्यां तदानीं विचित्रैव मे दशाऽभवत् ।

तेन यूना न जानामि, मन्दं मन्दं देव्या राज्ञ्याः कर्णे किमप्युक्तम्, यदहं किञ्चिदपि ज्ञातुं नाशकम् । किन्तु देव्या राज्ञ्या मुखनिस्सृतान्येतान्यक्षराणि परं श्रुतानि–"आं विजय ! अयमेव समयः" इति । इदमुक्त्वा च न जानामि देव्या राज्ञ्या किं तस्य हस्ते दत्तम् । स च तद्गृहीत्वा झटित्यन्तः प्रविष्टः पुनस्स्वस्थाने समुपाविशत् ।

स युवा कियन्तंचित्कालं तूष्णीमवस्थाय; ततो मद्यभरितां काञ्चनपात्रीं हस्ते गृहीत्वा रायस्य पुरतो गत्वाऽतिष्ठत् । अथ दीपसमीपं गतः

ते जगदिदं विस्मृत्याचेतना भूमावपतन् । स एव केवलमेककस्सचेतनोऽवर्तत येन सर्वेऽपि मद्यं पायिताः ।

अनन्तरं च स युवा नौ निरीक्ष्यावदत्–"सर्वमस्ति समुचितम्, आगच्छत विनाऽऽक्षेपम्" इति ।

श्रुत्वैवेदं देवी राज्ञी पुरतोऽक्रमत् । अहमपि तामन्वगच्छम् । प्राविशाव च तद्गृहम् ।

स युवाऽविळम्बयन् रायस्य शरीरेऽन्वेष्टुमारभत । देवी राज्ञ्यपि जयकाळ्या अङ्गानि परीक्षितुमारभत । स युवाऽवादीत्–"तत्तु पत्रं न लभ्यते ! किमभूत् ? आसायं तु तद्रायस्य निकट एवाभूत् । अन्यत्र यत्र कुत्र वा निक्षिप्यागतः किम् ? भवती पश्यतु अप्यस्ति जयकाळ्या निकटे ? सा हि प्रातरारभ्य पत्रिकार्थं रायमनुसरन्त्यासीत्" इति ।

तथैवाभूदपि । यूनः कथनं सत्यमेवाभूत् । बह्वन्वेषणानन्तरं देवी राज्ञी जयकाळ्याः कटेः कांचित्पत्रिकां निष्कास्याब्रवीत्—"पश्य, अपीयमेव स्यात्" । यूनापि सहर्षमुक्तम्—"आम्—आम्—इयमेव ।" देवी राज्ञी मामब्रवीत्–"दीपस्य समीपं गत्वा पठनाम्, पश्यामः किमत्र लिखितमिति" इति ।

तस्मिन् गृहे पश्चिमभागे प्रज्वलतः कस्यचिद्दीपस्यालोके तदपठं पत्रम् । तत्रैवं लिखितमासीत्–

॥ श्रीः ॥

प्रिया रामचन्द्रप्रभुवराः !

किमद्यावधि भवन्तस्तत्कार्यं कर्तुं नाशक्नन् ? कश्चिदतिक्षुद्रो बालो भवादृशां बुद्धिमतामपि दृष्टिषु धूळिं प्रक्षेप्तुं शक्नोतीत्ययमंशः कदापि मया मनस्यपि नालोचितोऽभूत् । अस्तु, इदानीं तदीयप्राणापहारस्य

नास्ति विशेषत आवश्यकता । परन्तु तस्य कार्यस्य समाप्तौ यदुचितं प्रतिभाति तथा क्रियताम् । अद्य तु तस्य कारागृहे स्थापनमेवास्माकं प्रधानं कर्म । सा कुञ्चिकाऽद्यापि ममैव हस्तेऽस्ति । यानि पत्राण्यधिकृत्य भवद्भिर्लिखितं तानि नेदानीमहं प्रेषयितुं शक्नोमि, यतस्तानि कल्कत्तास्थे गृहे तिष्ठन्ति, येषां सर्वं वृत्तान्तजातं मम विश्वासपात्रस्य पत्रवाहकस्य मुखाज्ज्ञायेत ।

शशिबालायाः पृथक्करणम्, अथ कियन्तिचिद्दिनानि मन्निकटे स्थापनं वा मदभिप्रायस्य न विरुद्धम्, अस्य कारणं तु भवन्तो जानन्त्येव । किमधिकं लिख्यताम् इति—

भवतां सदैव—

स एव ।

पुनश्च

देवनारायणश्छन्नो वर्तते । निर्मलकुमार एव कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य स्वामी वर्तते । शीघ्रमुत्तरं प्रेषयन्तु ।'

पत्रिकायां लेखकस्य नाम नासीत्, न वा दिनं लिखितमासीत् । मया तु हरिहरप्रभुणैव लिखितमिदं पत्रमित्यमन्यत ।

देवी राज्ञी मामब्रवीत्—"पत्रिकाया अस्या अर्थः कोऽपि अवगतो वा ?" । अहमवदम्—"नहि नहि, सर्वोऽपि नावगतः, केन लिखितं कस्मा इति न ज्ञायते । अयं रामचन्द्रप्रभुः कः ?"

देवी—"भवदीयो राय एव रामचन्द्रप्रभुः । लेखकस्तु तव प्रियः पिता, त्वदुपरि कीदृशमनर्थं कर्तुमिच्छन्ति, पश्यसि खलु ? तव पिता श्वशुरश्च त्वां मारयितुं नेच्छतः । । त्वदीयस्य पितुर्मदावश्यकता विशेषतोऽस्ति, ज्ञातं किल ?" इति ।

अहन्तु लज्जयाऽवनतकन्धरोऽभवम् । देवी राज्ञी तादृशमेव किञ्चित्पत्रं निजवस्त्राञ्चलान्निष्कास्य जयकाल्याः कटौ न्यधात् । कोऽस्याभिप्रायः? देवी राज्ञी जानाति ।

देवी राज्ञी युवानमब्रवीत्–"विजय ! रात्रिरधिकं गता, न वयमत्र चिरं स्थातुं शक्नुमः । त्वमप्यत्रैव कुत्रचित्कोणे एतानेवानुसरन्पतितस्तिष्ठ । यदैते समुत्तिष्ठेयुस्तदा त्वमप्युत्तिष्ठ । यद्यदेते कुर्युस्तत्तत्त्वमपि कुरु" इति ।

विजयं बोधनीयं बोधयित्वा तत्पत्रं गृहीत्वा च देवी राज्ञी ततः प्रातिष्ठत । अहमपि तामन्वसरम् । कियद्दूरगमनानन्तरमावां कस्यचिद्वनस्य समीपं प्रापिव ।

कुतोऽपि गङ्गाधरस्समागत्य देवीं राज्ञीं प्राणमत् । देवी तमपृच्छत्–"गङ्गाधर ! यत्कार्यमुद्दिश्य वयमागतास्स्मः, ईश्वरस्य कृपया तत्पर्यपूर्यत । तव चतुरन्तयानं कुत्रास्ते ?"

गङ्गाधरः–"आन्दोळिका तस्य वृक्षस्याधः स्स्थापिताऽऽस्ते ।"

देवी–"तर्हि तत्र गच्छामः ।"

त्रयोऽपि वयं वेगेन गन्तुं प्रावर्तिष्महि । मध्येमार्गं चाहं देवीं राज्ञीमपृच्छम्—"अथ वयं कुत्र गच्छामः" इति ।

देवी–"नाहमस्मि शक्नोमीदमद्यैव कथयितुम् । समये समुपस्थिते सर्वं स्वयमेव स्पष्टीभविष्यति ।"

गङ्गाधरोऽग्रतः, देवी राज्ञी मध्यतः, अहं च तामनु पृष्ठतः गच्छामः । कियद्दूरगमनानन्तरं गङ्गाधरो निरुद्धगतिरभूत् । अवदच्च–"आन्दोळिका त्वत्रैव वर्तते । वाहकाः किमद्यैवाह्वयितव्याः" देवी राज्ञी तदुत्तरतयाऽकथयत्–"अथ किम्, अद्यैवानय, अद्यापि बहूनि कार्याण्यवशिष्यन्ते ।"

गङ्गाधरोऽन्धकारे निलीनोऽभवत् । पश्यतोरेवावयोश्चतुर्भिरुह्यमानया ऽऽन्दोळिकया सह पुनरागच्छत् ।

देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"यत्किञ्चिन्मयोक्तम्, तत्सर्वं स्मर्यते किल ।"

गङ्गाधरः–"अथ किम्, सर्वं स्मरामि ।"

देवी–"तर्हि किमावां गच्छाव ।"

गङ्गाधरः–"कामं गच्छताम् ।"

देवी राज्यहं चान्दोळिकामामुपाविशाव। वाहकाश्चान्दोळिकां स्कन्धे निधाय महता वेगेन निश्शब्दपदमेकतो गन्तुं प्रावर्तन्त।

गच्छन्नेव चाहमचिन्तयम्-"कोऽयमपूर्वो भयङ्करो व्यापारः! किञ्चेदं भीषणं भैरवीचक्रम्" इति।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे तृतीयं चक्रम्।

—oo—

अथ चतुर्थं चक्रम्।

(नौकारोहणम्।)

रात्रेरयं समयः। अन्धतमसेन कृत्स्ने भूमण्डले निजोऽधिकारस्स्थापितो वर्तते। जगत्पावयित्र्यां जाह्नव्यामुत्ताळास्तरङ्गा उत्पतन्ति। एतादृशे समये यत्र सर्वेऽपि प्राणिनो निजं निजं कष्टं विस्मृत्य निद्रादेव्या सल्लपन्ति सप्रेमभरम्, अहं देवी राज्ञी च कुत्रचिन्नौकायामारूढौ गच्छावः। नौकायामस्यामेक एव नाविकोऽस्ति। अन्धकारेण तु नाहमशकं ज्ञातुं नौका कुत्र यातीति।

नौकाया अन्तः फलकस्योपरि कश्चित्स्वच्छस्सुन्दरश्च विस्तर आस्तृतोऽस्ति, यत्र देवी राज्ञी निविष्टाऽभूत्, अहं च समीप एव कियद्दूरे शिरःपार्श्वे सन्निविष्टोऽभवम्। अहं मद्विषयकान् बहून् वृत्तान्तानपृच्छम्, देवी राज्ञी तु कस्यापि प्रश्नस्य सम्यगुत्तरं नादात्, परन्तु बहून्गुप्तानर्थान्प्रकाशयामास, यानहं तेषु तेषु समयेषु प्रकाशयिष्यामि।

देवीं राज्ञीमहमपृच्छम्—"किमद्यैव रात्रावावां प्रतिनिवृत्तौ भविष्यावः?" इति।

देवी—"इदमद्यैवाहं कथयितुं न शक्नोमि"

अहम्—"नौकारोहणसमये यत्कथयामीत्यवादस्त्वं तत्कुतो न

देवी—"सर्वं कथयामि। धैर्यमवलम्बस्व । यदा त्वमष्टादश वर्षान् निजमातापित्रोस्सकाश आसीस्तदा किं कस्मिन्नपि विषये कदापि कोऽपि सन्देहो नासीत् ।"

अहम्—"नहि, कदापि नहि, कुतो वा मम सन्देहो भवतु ? कस्याप्यर्थस्य नासीन्न्यूनता, सुखेनायासीत्समयः । मातापितरौ तु मां दृष्टिविषय एवास्थापयताम् । ग्रामवर्तिभिः पार्श्वगृहवर्तिभिरपि बालैस्सह क्रीडनमपि प्रतिषिद्धमासीत् । पाठशालायां तु कदाप्यहं प्रवेशित एव नाभूवम् । गृह एवागत्याध्यापकाः पाठयन्ति स्म । परन्त्विदमेवाश्चर्यमासीत्—यत्सोऽध्यापकोऽप्येकान्ते मया न सङ्गच्छतेस्मेति ।

देवी—"तस्याध्यापकस्य गृहं कुत्रास्ते ? जानासि वा ?"

अहम्—"न कमप्यहमपृच्छम्, न कोऽप्यज्ञापयद्वा ।"

देवी- तव गृहे किं कदापि ज्ञातयस्सम्बन्धिनः कोऽपि समागच्छन्तो नाभवन् ?"

अहम्—"कुतो नागच्छन्तोऽभवन्, किन्तु मम तैस्सह कोऽपि विशेषसल्लापो न भवतिस्म, यतो मम तातस्तेषां निकटे विशेषतोऽवस्थानेऽवकाशमेव न ददातिस्म ।

देवी—"अस्तु, तव तातेन किं तव पितामहादीनां नामानि वा, कुलनाम वा कदापि तुभ्यं नोक्तम्"

अहम्—"नहि नहि"

देवी—"हरिहरप्रभोर्नाम्ना किं पत्रिकास्समागच्छेयुः ?

अहम्—"अथ किम्"

देवी-"किं त्वन्नाम्नापि यदा कदा वाऽपि पत्रिका समागच्छेत् ?"

अहम्-(स्मरणमभिनीय) "अथ किम्, यदा कदा वापि मम नाम्नाऽपि सम्प्रापणप्रातिभाव्यानि (Registered) पत्राण्यागच्छेयुः ।"

देवी राज्ञयुत्थायोपाविशत् । आक्षिप्तेवावदच्च-"कथमिदं त्वमज्ञासीः, कथय तावत् ।"

अहमप्युत्थित, उपाविशम्, किञ्चिदालोच्यैवमवदं च,—'किञ्चि-न्न्यूनाधिकभावेन पञ्चवर्षा अतीतास्स्युः एकस्मिन् दिने तातो मम निजो-पवेशनगृहस्य पार्श्वस्थेऽल्पीयसि गृहे समुपविष्टो न जानामि केनापि सह सवैमनस्यं सल्लापमन्ववर्तत । दैवाच्चाहमप्युपवेशनगृहमगच्छम्, यत्र स्थितेन तयोस्सल्लापस्सम्यक्छ्रोतुं शक्यते । तयोस्सल्लापमध्ये निजं नाम श्रुत्वाऽहमप्य-वधानेन कर्णावेकाग्रौ कृत्वा सल्लापं श्रोतुमारभे । तातो ममैवं कथयन्नासीत् 'त्वं कुतो नाम मे भयं दर्शयसि ? मनसि मम यथा प्रतिभाति तथा कुर्याम् ? इदं सप्राणप्रातिभाव्यं पत्रं व्रजेन्द्रस्य हस्ते कथञ्चिदपि न प्राप्स्यति । यथाऽद्यावधि हस्ताक्षराणि कृत्वाहं पत्राणि गृह्णन्नासं तथैवाद्यापि गृहीष्यामि । व्यर्थमेवाधिकशब्दकथनेन किं वा फलम् ? यदि त्वमिदमङ्गीकरिष्यसि कामं दास्यामि पञ्चषाणि रूप्याण्याधिकमपि तुभ्यम् । परन्तु पत्रमिदं व्रजेन्द्रस्य हस्ते कदापि न दास्यामि " इति । ततश्च सकटात्कारं कवाटिकोद्घाटि-ताऽभूत् । अहमपि ततो व्यगच्छम् । पत्रिकाविषयमहमेतावदेव जानामि " इति ।

देवी—"येन सह तव पितुरयं सल्लापोऽभवत्, किं त्वं जानासि तम् ? "

अहम्—"नहि नहि"

देवी—"अस्तु, तव पिता पत्रिकादिकं कुत्र स्थापयति । अपि जानासि तत्स्थानम् ?"

अहम्—"नहि, किमपि न ।"

देवी राज्ञी पुनरप्यास्तरणे सन्निविष्टाऽभवत् । अहं गवाक्षमुद्घाट्य यावत्पश्यामि, तावत् 'बाग् बाजार' स्थानं पृष्ठतो गतमज्ञासिषम् । तेन च निरचिनवं नौकेयं कलकत्तानगरं प्रति गच्छतीति ।

देवी राज्ञी नाविकमवदत्—"गोविन्दलाल ! किञ्चिच्छैघ्र्येण नय नौकाम् । कस्समयोऽद्य स्यात् ?" इति ।

मन्ये पाठकैरपि ज्ञातम्, नाविकोऽयमस्माकं परमसुहृद्गोविन्दलाल एवेति ।

गोविन्दलालोऽब्रवीत्—"त्रिघण्टावादनस्यायं समयः" इति ।

देवी राज्ञी ससम्भ्रममवदत्—"तर्हि नो नौकया यानं नोचितम्, आः, किमियती रात्रिरतीता ? नौकामत्रैव कुत्रचिद्बधान, ममापि रूपं झटिति परिवर्तय" इति ।

आज्ञां प्राप्यैव गोविन्दलालो नौकां तीरं नीत्वा कुत्रचिदबध्नात् । पोटलिकामुन्मोच्य मधूच्छिष्टवर्तिकामज्वालयत् । तस्यैवालोके स देवीं राज्ञीं बालकभूमिकामधारयत् ।

धन्यो गोविन्दलालः, श्लाघनीयं तदीयशिल्पचातुर्यम् ! पश्यत्येव मयि स षोडशवर्षदेशीयां युवतिं युवानमकरोत् ।

इतोऽहमपि देवीं राज्ञीं बालकनाम्नैव व्यवहरिष्यामि ॥

बालकोऽब्रवीत्—"इत एव वयं वैतनिकशकटमार्गेण यास्यामः ॥ नौकां त्वं समुचिते स्थाने स्थापय । ततः कुत्र गन्तव्यम्, तत्तु त्वं जानास्येव खलु ?" इति ।

गोविन्दलालोऽवदत्—"अथ किम्, कुतो वा न जानामि ?" इति ।

बालकोऽब्रवीत्—"यथेच्छं त्वं यत्र कुत्र वा तिष्ठ, किन्तु श्वः प्रातरष्टघण्टावादनसमये मया सङ्गस्व ! नेदं विस्मर्तव्यम् " इति ।

गोविन्दलालस्सह नौकया प्रायात् ।

दैवाच्च रथ्यां प्राप्यैवावामेकं वैतनिकं शकटमपश्याव । कृत्स्नदिनगतागतेन परिश्रान्तौ रुग्णौ चाश्वौ तिष्ठन्तावेव निद्रानिमीलितनयनावभूतां धृतपल्याणावेव । शाकटिकोऽपि पेटिकोपर्युपविष्ट एव शकटोपरितनभागे शिरो निधाय निद्रातिस्म । नरशब्दापनेन नेत्रे परिमृजंस्त्यक्तनिद्र उन्मीलितनयनश्चाभवत् । प्रथमतस्तु स नैवैच्छद्दूरथा शकटं नेतुम्, निर्बद्धस्त्वस्माभिर्द्विगुणं त्रिगुणं च भृतिमपृच्छत । आवां तु द्विगुणत्वत्रिगुणत्वादिकमनालोचयन्तौ यथोक्तमङ्ग्यकरवाव भृतिम्, यतो नौ त्वराऽऽसीत्कायस्थाः

स तावच्छाकटिकोऽमन्यत द्विगुणं त्रिगुणं भृतिंकथनेनैते मां निर्बध्नीयु रिति, किन्तु तन्मनोरथेन न फलितम्। प्रदुक्तां द्विगुणां त्रिगुणां च भृति-मङ्गीकृत्यावां शकटस्यान्तरुपाविशाव। "यदि त्वमर्धघण्टायामेव जिग-मिषितं स्थानं प्रापयेः, तदा पारितोषिकमपि तुभ्यं दास्यावः" इत्यवदाव च। शाकटिकस्त्वनेन वाक्येन तुष्टोऽभून्न वा नाहं शक्नोमि वक्तुम्। किन्तु तोत्रेणैकदा प्रहृत्याश्वौ खलीने शिथिले अकरोत्। अश्वावपि वातेन सादृश्य-मिव कांक्षमाणौ धावितुमारभेताम्।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे चतुर्थं चक्रम्।

अथ पञ्चमं चक्रम॥

(पैतृकं गृहम्।)

पाठकाः! कथयन्तु नाम कुत्राहमस्म्यद्येति? अद्य वर्षद्वयानन्तरं वीरजादेव्या सह कस्याहं गृहस्य गुप्तद्वारं निकषा तिष्ठामि, ब्रुवन्तु नाम? यदि न शक्नुवन्ति भवन्तो वक्तुम्, कामं शृणुतास्य दुर्भगस्यैव वचनम्। संसारेऽस्मिन् वक्तुमपि कोऽपि मदीयो नाम नास्ति। तर्हि यूयमेवैकदा 'हा धिक् हा धिक्' इति कथयत!

कुत्राहमस्मि कथयामि वा? सत्यं ब्रूत, कथयाम्येव वा? तर्हि शृणुत—यस्मिन् दुर्गे इव तिष्ठन्नहमशनिमपि पतन्तीं नागणयम्, यत्र गृहे वर्तमानो महाराजानां गृहमपि नापश्यं सगौरवम्, यस्मिन् गृहे शयानोऽह-मिन्द्रमिवात्मानं सुखिनमज्ञासिषम्, यच्च गृहमात्मीयं मन्यमान आसम्, तस्मिन्नेव पितुर्गृहेऽहमद्य सभयं गच्छामि।

"अस्मदीयगृहस्य पृष्ठभागेऽल्पीयसी काचन वीथिका वर्तते, यत्र किञ्चिल्लघु द्वारमपि निर्मितमास्ते, यच्च सर्वदैव दृढतमेन ताळयन्त्रेण घट्टि-तकवाटिकं भवति, तत्र तिष्ठामि। एतावत्येव घटिकायन्त्रेण चतुर्घण्टावा-

दानं कृतम् । देवी राज्ञी सोत्कण्ठमपृच्छत्—"इदमेव हि तद्द्वारम् ?" इति । अहं चाकथयम्—"अथ किम्" इति ।

"गृहाणेमां कुञ्चिकाम्, झटित्येनोद्घाटय कवाटिकाम्" इत्युक्त्वा देवी राज्ञी कुञ्चिकामेकां मम हस्ते प्रादात् । यद्यप्यन्धकार आसीत्,अथापि ताळयन्त्रोद्घाटने नास्माकं विशेषतः परिश्रमोऽभूत् । आवामन्तः प्रविश्य पुनः कवाटिकां यथापूर्वं घट्टितताळयन्त्रामकरवाव । यतस्सा कवाटिका तथाविधाऽऽसीद्यथान्तर्बहिरपि वा स्थितेनैकयैव कुञ्चिकया ताळयन्त्रघट्टनं कर्तुं शक्येतोद्घाटनं च । ततश्च देवी राज्ञी दर्पणमयं वैद्युतदीपं काञ्चित्कञ्च-ककोष्ठकाद्बहिर्निरकासयत्, यः कस्याचित्कीलकस्य घट्टनेनोद्दीपितोऽभवत् । अस्यैव दीपस्यालोके आवामुपरि गन्तुं प्रावर्तिष्वहि ।

गृहमिदं शून्यमासीत् । न कोऽपि तत्र समदृश्यत । देव्या राज्ञ्या मुखाद्गृहवासिनस्सर्वेऽपि गृहद्वारं पिधायान्यत्र यत्र कुत्रचिद्गता वर्तन्त इत्यपि ज्ञातम् ।

गृहस्यास्य कोऽपि भागो ममापरिचितो नासीत्, यतोऽत्रैव गृहेऽह-मविच्छेदेनाष्टादश वर्षानवसम् । देव्या राज्ञ्या आज्ञानुसारेण प्रथमतोऽहं मम पितुश्शयनागारस्य द्वारदेशमगच्छम् । द्वारं पिहितं घट्टितताळयन्त्रं चासीत्, अत एव तत्रास्माभिः कियन्तं कालं स्थेयमभूत् । एतावत्येव देवी राज्ञ्यब्रवीत्–"किन्नामालोचयसीदानीम् ? येन केनापि वोपायेन ताळ-यन्त्रं भिन्दि, अन्यथा व्यर्थमेव स्यात्कृतं सर्वम्, त्वं त्वेतद्गृहवास्यसि, यतः कुतश्चिद्गण्डोपलमन्यद्वा लोहदण्डादिकं यत्किञ्चिदानय, गृहाणेमं दर्पण-दीपमपि, कुर्वविळम्बेन कार्यम्, चतुर्घण्टाताडनमपि जातम्" इति ।

देवी तत्रैवान्धकारेऽवस्थिताऽभूत्, अहं तु दर्पणदीपं गृहीत्वाऽधोऽ-वातरम् । अहं पूर्वमेव जानामि–गृहस्यास्य पृष्ठभागे किञ्चिदल्पीयो गृह-मस्ति, यत्र नानाविधाः इष्टकाः गण्डोपलाः, काष्ठखण्डाः, इत्यादिकमस्तीति । तदेव गृहं गत्वा उपयुक्तस्य लोहदण्डस्यान्वेषणमारभे । दैवाच्च पुरातनः कश्चित्कुद्दालो हस्तगतोऽभूत् । तमेव गृहीत्वा द्रुतमेवाहमुपर्यगच्छम्,

स्मदीयं कार्यं सम्पन्नं भवेत्" इति ।

तेनैव कुद्दालेन ताळयन्त्रं भित्त्वाऽन्तः प्राविशावावाम् ।

अन्तः प्रविष्टमेव मां देवी राज्ञ्यब्रवीत्–"पिता ते कुत्र कस्यां वा मञ्जूषायामावश्यकानि पत्राणि रूप्यादिकं वा स्थापयति, अपि जानासि त्वम् ?" इति । अहमवदम्–"वर्षद्वयेऽस्मिन् कुत्र निक्षिपति नहि जानामि, पूर्वं त्वस्यामेवायोमय्यां मञ्जूषायां स्थापयन्नासीत् इति ।

ह्रस्वा, दीर्घा, पृथुळा, सूक्ष्मा, एकमुखी, द्विमुखी, इत्येवंविधानां कुञ्चिकानां गुच्छमेकं निष्कास्य तस्या एवायोमय्या मञ्जूषाया निकटं गत्वा देव्येवमकथयत्—"पश्याम आसु या काचिदुद्घाटयति ताळयन्त्रं न वेति" इति ।

एवमुक्त्वा च सा कुञ्चिकास्ताळयन्त्रमुखे क्रमेण निक्षिप्य भ्रामयितुमारभत । दशद्वादशकुञ्चिकानिक्षेपानन्तरमेकया कुञ्चिकया ताळयन्त्रमुद्घाटितमभवत् ।

उद्घाटिते च कवाटेऽन्तर्बहूनि रूप्याणि दीनारान् खण्डपत्राणि चापश्याव । देव्यवदच्च—"दुष्टानां प्रवृत्तिस्सर्वथापि प्रतिहन्तव्या, यद्यपि नास्त्यस्माकमेभी रूप्यैः किमपि फलं साधनीयम् ; किन्तु तव पितुरेभिर्बह्वेवोपकारस्सम्भाव्यते । अतश्च रूप्याणीमान्यत्रैव कुत्रचिदज्ञाते स्थाने गुप्तं स्थापय, यथा कोऽपि न जानीयात् । कथय, कस्तेऽभिप्रायः ?" इति ।

अहम्—"यस्तेऽभिप्रायः ।

तस्यामयोमय्यां (Almeerah) मुच्छ्रितमञ्जूषायामधोभागे द्वे आकर्षिण्यौ (Drawers) च स्ताताम् । एका मया अन्या च वीरजया बलेनाकृष्टाऽभवत् । मदाकृष्टायामाकर्षिण्यां बहूनि पत्राण्यन्यस्यां च वस्त्रबद्धा काचित्पत्रिकाग्रन्थिरभवत् । देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"एषामवलोकनस्य नायमवसरस्स्थानं वा, सर्वमिदं निजे प्रावरणे बधान । आगच्छ, पश्यावः—'किमस्त्यस्यां मञ्जूषायामिति' इति ।

मञ्जूषाया उद्घाटनेऽधिकः परिश्रमोनाभूत् । द्वित्रकुञ्चिकाभ्रामणानन्तरमेवोद्घाटिताभून्मञ्जूषा । अस्यां च नानाविधान्यायुधान्यासन् । तेषु सर्वेषु मध्ये द्वे परमगृह्येतामायुधे ।

देव्यवदत्—"मन्ये इतः परं कोऽप्यावश्यक उपयुक्तः पदार्थो न लभ्येत, रात्रिरपि गतप्राया । उच्छ्रितमञ्जूषाया यानि लब्धानि वस्तूनि तेभ्य एवास्मदीयं कार्यं निष्पन्नं भवेद्बहुशः" इति ।

अहम्—"रूप्याणीमानि कुत्रगुप्तं स्थाप्यन्ताम् ?"

देवी—"तदेव खल्वहमप्यालोचयामि । सर्वाणीमानि रूप्याणीदानीं गर्ते स्थापयितुं नास्ति समयः । किम् ! तादृशं किमपि स्थानं त्वं न जानासि, यत्रैतानि गुप्ततया स्थापयितुं शक्यन्ते" ।

चिरमालोच्याहमवदम्—

"अस्ति, मम पठनागारे किञ्चित्तादृशं स्थानम्, यत्र स्थापितं कोऽप्यन्विष्यापि न प्राप्नुयात् ।"

"तर्हि तत्रैव स्थापय" इति वीरजाऽब्रवीत् । यद्यद्वस्तु यत्र यत्र यथा यथा पूर्वं निक्षिप्तमासीत्तत्तद्वस्तु तत्र तत्र तथैवनिक्षिप्य कवाटं पिधाय ताळयन्त्रं घट्टयित्वा चावां पठनागारस्य समीपं प्रापिव । तत्र च कवाटिकायां ताळयन्त्रमदृष्ट्वा महानानन्दोऽभूत् ।

गृहेऽस्मिन् पर्यङ्कः कश्चिद्भित्तिलग्नः स्थापितोऽभूत्, तेनाच्छादितं च किञ्चित्स्थानमवर्तत, यत्र किञ्चिन्महद्वस्तु सुखेन स्थापयितुं शक्येत, यत्र च पर्यङ्कापसारणमन्तरा कस्यापि दृष्टिर्न पतेत् । तत्रैव स्थाने रूप्याणि नोटपत्राणि चास्थाप्यन्त ।

कार्यमस्मदीय समाप्तमभूत् । प्रातःकालिकश्वेतिमा चादृश्यत नभसि । देवी राज्ञी सम्भ्रान्ताऽवदत्—"अन्धकार एवावाभ्यां बहिर्निर्गन्तव्यम्, येन मार्गेणागतौ, आगच्छ, तेनैव निर्गच्छावः" इति ।

उभावावां वेगेन तस्यैव गुप्तद्वारस्य निकटमभजाव । यथा पूर्वमुद्घाटितं घट्टितं च ताळयन्त्रं तथैव पुनरुद्घाट्य बहिर्निर्गत्य पुनर्घट्ट-

यित्वा च रथ्यायामागतावेवांवामस्मदभिमुखमेव पलाय्यागच्छन्तं कञ्चि-दद्राक्ष्व । अहन्तु किञ्चिद्भीतोऽभवम्, देवी तु "नास्ति भयस्य किमपि स्थानम्, कश्चिदस्मदीय एव पुरुष इवायं दृश्यते, आगच्छतु समीपं तावत्" इत्यवदत् ।

यथा देव्योक्तं तथैवाभूच्च । गोविन्दलालो धावन्नुच्छ्वसंश्श्रामतया-ब्रवीत्–"विपत् ! विपत् !! विपत् !!! नास्तीह सल्लपितुमवकाशः, अत्रैव भ्रमिकायां शकटस्तिष्ठति, आगच्छतम्, शकट एव सर्वं कथयामि, आगच्छतम्, द्रुतमागच्छतम्" इति ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे पञ्चमं चक्रम् ।

—०○—

अथ षष्ठं चक्रम् ।

(सैवापत् ।)

शैशिरमिदमुषः । हिमेन सर्वा अपि दिशस्समाच्छन्नास्सन्ति, परन्तु पूर्वस्यां दिशि नभसि किञ्चित्किञ्चित्स्फुरति रक्तिमांकुरः । सत्यमहं शक्नोमि प्रतिज्ञातुमन्धकारोऽद्यापि न जगत्परित्यजतीति । शीतेन शरीरं भवति कम्पितम् । चिन्तया तु चित्तं विशेषतश्चांचल्य मनाथि । एतादृश एव समये वयं शकटमेकमन्धकारावृतमारुहाम । पुरोभागस्थायामुपवेशिन्यां देवी राज्ञी पश्चात्स्थितायां चाहं गोविन्दलालश्चोपविष्टा अभवाम् । विनैवा-स्माकं कथनं शाकटिक एकतश्शकटं नयतिस्म । वेगतश्च गन्तुं प्रावर्तत शकटः । मध्ये मध्ये च गोविन्दलालश्शकटगवाक्षाच्छिरो बहिर्निष्कास्य किं कोऽप्यस्माननुसरति' इति पश्यन्नवर्तत । देवी राज्ञी तु मूकेवोपविष्टा महतिचिन्तासागरे निमग्नाऽभवत् । इत्थं सुदूरगमनानन्तरं देवी राज्य-ब्रवीत्–"गोविन्दलाल ! सुदूरमागतास्स्मो वयम्, यदि च दिनमेतत्सुखेन व्यतीतमभविष्यत्, सा च पत्रग्रन्थिरुपलब्धाऽभविष्यज्जानीहि सर्वं निर्वृ-

त्तम् । इयद्भ्यो दिवसेभ्योऽनन्तरं चातुरी मम प्रकटाऽभवत् । त्रयाणामप्यस्माकं शिरांसि एकस्यैव करवाळस्य लक्ष्यम् । भाग्येन तु जयकाळ्या भगिन्युपलब्धा, न चेत्तस्या ग्रन्थे रहस्यं कथं ज्ञातं भवेत्" इति । मयापि नाशक्यत तूष्णीमवस्थातुम्, अवदमेव, "गोविन्दलाल ! केयं ग्रन्थिः, का च सा जयकाल्या भगिनी" इति ।

गोविन्दलालस्तु किञ्चित्कुपित इवावदत्—"किमितीदं सर्वं ज्ञातुं प्रयस्यन्ति भवन्तः ? अद्यापि भवन्तो बाल्य एव वर्तन्ते बाला इव तूष्णीमेव तिष्ठन्तु" इति । एतावत्येव देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"किमकथयः किमकथयः ? ग्रन्थिविषये किमकथयः ? कथय तावत् ? " अहमपि सस्मितमवदम्—"बालानां तूष्णीमवस्थानमेवोचितम्" । देव्यब्रवीत्—"नैवम् नैवम् किमित्येवं कथयसि ? मन्येऽहं त्वमस्मिन् विषये किमपि जानासीति" । अहमवदम् ' अथ किम्, किञ्चिज्जानामि, न केवलं जानामि, प्रभवामि किञ्चित्साहाय्यमप्याचरितुम् " गोविन्दलालश्चकित इवाब्रवीत्—"कथं नु नामेदम् ? कथन्नु नामेदम् ? " इति ।

देवी राज्ञी गम्भीरमवदत्—" (गोविन्दलालं दृष्ट्वा) गोविन्दलाल ! क्षणं तूष्णीं तिष्ठ (मामवलोक्य) साधु तर्हि, किं तस्मिन् खण्डगृह एव कोऽप्यर्थस्त्वया ज्ञातोऽभूत् ? "

अहम्—"अथ किम्, तत्रैव किमप्यभूत् "

देवी—"कथ मिव ?"

अहम्—"नाहमद्य वक्तुं शक्नोमि, तत्रैव गच्छ, सर्वं पश्य नयनाभ्यामेव "

गोविन्दलालः—"तत्तु स्थानं बहुदूरे वर्तते । (देवीं दृष्ट्वा) तर्हि भवत्याः कोऽभिप्रायः ? किमद्यैव तत्र गन्तव्यम् ?"

देवी राज्ञी किञ्चिदालोच्यावदत् —' अवश्यमद्यैव गन्तव्यम् । त्वं शकटादवरुह्य पश्य—'अस्मांस्तु कोऽपि नानुसरति ? ' कुन्तस्तु

यानि वस्त्राणि मम शरीरेण बद्धान्यासन्, यानि वा मम पितृगृहा-
दानीतानि, तानि सर्वाण्येतन्मध्य एव देव्या राज्याऽवलोकितान्यभव-
न्नितीदमद्यैव सूचयामि ।

पश्चिमयायिनि मार्गे शकटंसवेगं गन्तुं प्रावर्तत । अलङ्कुर्वति च नभोमध्यं सहस्रभानौ तदेव खण्डगृहं प्रापत्, यस्यैव निकटे कस्यचिद्वृक्ष-स्याधो भूगर्ते काचिच्चर्ममयी पोटलिका मया निहिताऽऽसीत् । प्राप्तमात्र एव तत्स्थानं शकटे अहं शकटादवातरम् । पोटलिकामानीयादां च देव्यै—राज्ञ्यै । देवी त्वानन्दगद्गदकण्ठा प्राह—"भगवानियद्भ्यो दिवसेभ्योऽन-न्तरं मामुन्मील्य नयनेऽपश्यत् । हे जगदीश्वर ! पाहि माम् । यथा च नौका तीरं प्राप्यापिजले निमज्जेत् न तथा कुर्याः । व्रजेन्द्रप्रभो ! पोट-लिकामिमां ददता भवता यादृश उपकारोऽक्रियत मम न तस्य प्रत्युपकारं कर्तुं शक्नोम्यहम् । अबलाहम्, नेतः किञ्चिद्वक्तुमपि जानामि, केवलं परस्सहस्रान्प्रणामान्करोमि " इति ।

अहं त्ववदम्—"हा धिक् ! हा धिक् ! ! किमिदम् ? मादृशस्य नीचस्य चरणयोः किमिति भवती पतति ? अहमस्मि भवत्या दासानुदासः। अत्यन्तं क्षुद्रः, कीटादप्यधमोऽस्मि । एतादृशं मां किमिति प्रणमति भवती । का मे शक्तिः ? यया भवत्या उपकुर्याम् ? भवत्याः कृपया केवलं मे शुभं भवेत् । भवती—एतादृशस्य दीनस्य निस्वस्य पुरतः कुतश्शिरो नमयति ? दैवादियं पोटलिका मम हस्त गताऽभूत्, मया च भवत्यै समर्पिता; एताव तैव को वा महानुपकारः कृतस्स्यात् । इतोऽपि मा मां लज्जितं करोतु भवती" इति । इत्थं कथयत्येव मयि कण्ठो मे गद्गदतामभजत, नेत्रे च प्लाविते अभूतामश्रुभिः, मनश्च मे पुळकितमिवाभवत्, अतश्च किमपि ततो वक्तुं नाशकम् ।

देवी तु किमप्यनुक्त्वा पोटलिकायां दृष्टिं न्यधात् । प्रावर्तत च तदुद्घाटने । प्रवृत्तिमात्रेण किं वा भवतु ? सा किल तथा दृढं बद्धाऽऽसीत्, येन सा चिरं प्रयस्यापि ग्रन्थिमुन्मोचयितुं नाशकत् । किं तर्हीतो देव्याः कार्यं प्रतिरुद्धमेव तिष्ठेत् । नहि नहि, झटित्येव तेनायुधेन यन्मम पितुर्गृहादानीतं चर्मावरणं छिन्नमभूत् । छिन्न एव चर्मण्यन्तर्गतं रहस्यं प्रकाशतामभजत । देवी राज्ञी त्वानन्देनोच्चैरुद्घोषितवत्यपि । ततश्चावधानेन पोटलिकागतान्पदार्थानवलोकितुमारभत । एतावत्येव महान् कोलाहलोऽश्रूयत, येन वनं तत्कृत्स्नमेव प्रतिध्वनितमभूत् । क्षणाच्च जयपालोऽप्युत्तरतोऽदृश्यत, यः पलायनायास्मन् चेष्टया ज्ञापयन्नासीत् ।

"अन्ततो रहस्यं प्रकटमभूदेव" इति कथयन्त्येव देवी राज्यन्तर्हिताऽभवत् ।

चतुर्दिशं च सम्यगुन्मील्य नयने पश्यतापि मया न कोऽप्यवालोक्यत । केवलमहमेक एव तत्रातिष्ठम् ।

किमपि हृदयं नावातरत, देवी राज्ञी कुत्र गता स्यात् ? इत्याद्यालोचयत्येव मयि कतिपये बद्धायुधास्समागत्य पुरुषा बलान्मां गृहीत्वैकतोऽनयन् । हा हन्त ! सैव पुनरापत् ! !

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे षष्ठं चक्रम् ।

— ०० —

अथ सप्तमं चक्रम् ।

(द्वीपान्तरगमनम् ।)

किमयं स्वप्नः, उत भूतावेशः नद्या इव कलकलध्वनिः श्रूयते ! अरित्राण्यपि चलन्ति सचपात्कारम् । नौकायाः कम्पनेन कृत्स्नं शरीरं कम्पते । हा धिक् ! हा धिक् !! कुत्राहमस्मि । नेत्रे त्वद्यापि नोन्मीलतः, तर्हि किमयं सत्यमेव स्वप्नः ? अथ मायामोहितोऽस्मि ? बिभ्यता बिभ्यता महता कष्टेन नयने समुन्मीलयता मया स एव कालान्तकतुल्यो मामेव

निरीक्षमाणो मम पुरत एवोपविष्टश्श्वशुरो मेऽवालोक्यत । दृष्टमात्र एव तस्मिन्प्राणा ममोद्‌चलन् । कियतः कालादनन्तरमश्रुपूर्णनयनो बद्धांजलिरहं मन्दमपृच्छम्—"कथय मयि कृपया कुत्र मां नयसीति" इति ।

स तु नराधमो विकटहासं कृत्वाऽवदत्—"द्रक्ष्याम्यहमितः कस्त्वां रक्षतीति ? पुनः पुनर्मय्येव चातुर्यं प्रकटयसि ? किं न जानासि शिरस्ते मृत्युरारूढ इति" । अहं तु मन्दमवदम्—"अथ किम्, जानामि, यस्मिन्दिने श्रीमताऽहं जामातृपदमारोपितः तदैवाज्ञासिषं मृत्युस्समीप एव वर्तत इति । इतोऽप्यहं किमपि न कथयिष्यामि, यदि त्वम्—कुत्र मां नयासि कथयेरिदम्, भवेन्महती दया कृता ?" इति ।

रायः—"कुत्राहं नयामि, किं त्वं न जानासि ? नयामि त्वामंत कस्य नगरम् ! किमवगतमिदानीम् ? कृतघ्न, वञ्चक, वैधवेय ! द्रक्ष्यामि कस्त्वामुन्मोचयतीति ; आगच्छ वत्स ! द्वीपान्तरमेव पर्यट ! " इति ।

किमेतत् ? किमहं द्वीपान्तरं प्रतिगच्छामि ? यद्येवमापदोऽस्या मोचनं दुष्करमेव ! हा धिक् ! हा धिक् ! ! देव्या राज्यास्सर्वं कृत्यं प्रकाशतामभजात्किम् ? सापि किमापद्ग्रस्ता ? हन्त ! पूर्णप्रायं कार्यं नष्टम् !। हा धिक् ! हा धिक् ! ! किमितोऽहं कुर्याम् ? भगवंस्त्वमेवाद्य पालयिता !

पुनर्यदा नेत्रेऽहमुदमीलयं तदा पुरतो रायं नापश्यम् । पुनश्चतुर्दिशमवलोकयता मयाऽज्ञायत, कुत्रचिदल्पीयस्यन्तर्गृहेऽहं वर्त इति । अन्तर्गृहे तस्मिन्नेकोऽपि गवाक्षो नाभूत् । द्वारमपि पिहितकवाटमभूत् । ततश्चावागच्छम "नौका वेगेन गच्छती" ति । अहमप्युपविष्टः, कदाचिद्भगवन्तं ध्यायन्, कदाचिच्चागामिष्यन्तीं विपद्‌मालोचयन्नवर्तिषि । एतावतैवावागच्छम् 'रायः कवाटरन्ध्रेण मां निरीक्षत' इति । रायेण सह कश्चिदन्योऽप्यभूत्, यस्य किल मुखं महाभयङ्करमवर्तत । तावुभौ परस्परं सल्लपन्तौ मां प्रति संकेतयन्तौ चावर्तिषाताम् । तयोर्मुखयोः कदाचिद्धासःकदाचित्क्रोधश्च प्राचीकशत् । नाशकमहं तौ ततोऽप्यवलोकयितुम्, निमीलितनयनो न्यविशम् ।

कुत्र गच्छामि, कुत्रेयं नौका निरुद्धगतिर्भवेत्, न जानाम्यहम् । कीदृशीयं नौका ? तदपि न जाने । अवहितचित्तेनोच्छ्रितकर्णेन च मया बहिः कोलाहलो महानश्रूयत । चडचडात्कारो मडमडायितंचाश्रूयत । अन्वमीयत च नौका तिर्यक्परिभ्रमतीति । कियत्कालानन्तरं नौका प्रतिषिद्धगतिरभूत् । ततस्सहोभाभ्यां मनुष्याभ्यां रायो मदीयेऽन्तर्गृहे प्राविशत् । मम हस्तपादं दृढमबद्ध्यत, अहं तु किमपि नावदम् । रायस्योक्तिमनुसरन्तौ तौ मां गृहीत्वाऽचलताम् । किं तर्हि सत्यमेवाहं द्वीपान्तरं नीतोऽस्मि?

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे सप्तमं चक्रम् ।

—०—०—

अथ अष्टमं चक्रम् ।

(कानने—कल्याणम्)

पाठकाः ! किं शक्नुवन्ति भवन्तः कथयितुम् 'कुत्राहमस्म्यद्ये' ति ? ममेदं क्षीणं शरीरं कुत्रान्धकूपे पतितमस्ति ? संसारचक्रस्य भ्रमणिकायां पतितोऽहमेषु दिवसेषु कुत्रास्मि ? ननु कथयत पश्यामः । दिवसेष्वेष्वहं पुनरपि मम श्वशुरस्य कारागृहे वर्ते । महती रक्षणव्यवस्था, न सम्भाव्यते पिपीलिकाया अपि मत्समीपोपसर्पणम् ।

हस्तपादं तु दृढं निबद्धमासीदेव खलु, नेत्रे अपि पट्टेन बद्धे अभूताम्, यदाहमत्र प्रापितोऽभूवम् । महता कष्टेन रात्रिर्व्यतीता । पानभोजनयोरपि कष्टैव व्यवस्था । ह्यस्सायमस्य गृहस्य द्वारे मम हस्तादिबन्धनमुदमुच्यत । ततश्चास्मिन् गृहे वासाय निबद्धोऽहमभवम् । रात्रौ कश्चिदागत्य मामभोजयत्, येन सह मम कोऽपि सल्लापो नाभूत । यत एवात्रागतोऽस्मि ततः प्रभृत्यैकैका घटिका एकैकं युगमनुकरोति । अस्तु, यथा कथञ्चिद्यापयामि दिवसम् । एतावत्येव समये कस्यचित्कासमानस्य रुदत इव च शब्दोऽश्रूयत । यदाहमत्रागतोऽस्मि तदाप्येतादृश एव

कश्चिच्छब्दः कर्णेऽपतत् । पुनरिदानीमपि स एव शब्दश्श्रुतः । मयाऽवहितेनोच्छ्रितकर्णेनापि ततः किमपि नाश्रूयत । न वाज्ञायत कुतोऽयं शब्दस्समायातीति । कतिपयक्षणानन्तरं पुनस्तादृश एव रोदनशब्दः कर्णमगाहत । सम्यक्परिशीलयता च पश्चिमतस्समागच्छन्निवायं शब्दोऽज्ञायत, यथा किल कश्चित्कथयतीव—"हे भगवन् ! इतोऽपि कियन्ति दिनानि" इति । मया तु निरचीयत—"स्यादयमप्यहमिव कश्चिद्दुर्भगः" इति ।

क्रमाच्च दिनमपि यातुमारभत, यो रात्रौ भोजनमानीतवान् स एवाद्यापि भोजनहस्तस्समागतः । मया बद्धाञ्जलिना सविनयं बहवो वृत्तान्ताः पृष्टाः, किन्तु सर्वेऽपि प्रश्ना व्यर्था एवाभवन् । तस्य भर्त्सनेनाहं यत्किञ्चिदभक्षयम् । अनन्तरं च स द्वारं पिदधन्निरगात् । क्षणाच्च समीपस्थायाः कस्याश्चित्कवाटिकाया इवोद्घाट्यमानायाश्शब्दोऽश्रूयत । अहं च पश्चिमपार्श्वस्थायां भित्तौ कर्णौ निक्षिप्य श्रोतुमारभे । तत्रैव कश्चिद्गद्गदकण्ठः महत्या घृणया सहाकथयत्—"रे दुष्टाः ! मां कियच्चिरं पीडयिष्यथ ?" इति । अन्येन सभर्त्सनमुक्तम्—"यावत्त्वमस्माकं वचनं नाङ्गीकरिष्यसि" इति । पुनस्स दुःखी रुदन्नवदत्—"हन्त, नेतः शक्यते सोढुम्, किमिति यूयमेकदैव प्राणान् गृहीत्वा कष्टादस्मान्नोन्मोचयथ ?" इति । ततः परन्तु कोऽपि शब्दो नाश्रूयत । द्वारं च सझणत्कारं पिहितकवाटमभूत् । ततश्च मम निश्चयोऽभूत्—"नूनं पार्श्वस्थे गृहे कोऽपि मन्दभाग्यो वृद्धोऽहमिव बन्दीकृतोऽस्ति" इति । परन्तु, कस्माद्बन्दीकृतः, कथं चास्ते, तत्कथमहं कथयामि ।

साधु,भवतु यथा तथा वेदम्,मम तु तस्य बन्दिनो दर्शनेच्छा महती समजायत । परन्तु को वोपायस्स्यात् । यदि देव्या राज्ञ्या दर्शनमद्य स्यात्तदा तु नेदमसाध्यं नाम किञ्चित् । बहुधा मम मनस्यस्फुरत्स्वयमेवैनमाह्वयेयमिति, परन्तु भयेन नैवं कर्तुमवसरोऽदीयत । इत्थमेव चिन्तयतो मे दुःखेनैकः सप्ताहो व्यत्येतिस्म । कापि नवीना घटना नाभूत् ।

एकदा तु मध्याह्ने पार्श्वगृहात्, यत्र सोऽन्यो बन्द्यासीत्, केनापि मन्देन स्वरेण, यस्तस्य दुर्बलताप्रकाशकोऽभूत्, अहमाहूतोऽभूवम् । मयापि झटिति प्रत्युत्तरमदीयत ।

ततः पुनरपि तेनापृच्छयत—"कोऽसि त्वमहमिव दुर्भगः ? कथय मनो मम विह्वलतामेति । बहोः कालात्कस्यापि साधोः पुरुषस्य वागेव कर्णपथं नावतरति" इति । अहं चावदम्—"मामपि कञ्चिद्दुर्भगमेव जानीहि. कोऽहमस्मीति त्वहमेव न जानामि । को भवान्, कियद्भ्यो दिवसेभ्योऽत्र वसति ? " इति । तेनैवमुत्तरमदीयत —"कियन्ति दिनानीति कथ्यताम् । बहुभ्यो दिवसेभ्योऽत्रास्मि । किं त्वमद्यैवागतोऽसि ? " इति। अहमवदम्—"नहि, सप्ताहाद्वसामि " इति । पुनस्सोऽब्रवीत्—"कथं त्वमेषां दुष्टानां हस्तं गतोऽसि ?" इति । अकथयमहम् -वर्षद्वयादहमेतेषां हस्तं गतोऽस्मि । अतिमहत्कष्टमनुभूतम् । परन्तु कुत एते मां पीडयन्तीति न ज्ञातम्" इति । एतावत्येव सोऽवदत्—"अलम्, एतावतैवालमद्य । अनभिज्ञोऽसि त्वमेतेषां वञ्चनाजालस्य । अहन्तु जानामि सर्वम्, यावदहं किमपि न वदामि तावत्त्वयापि तूष्णीमेव स्थेयम् " इति ।

इत्थमेव मम तस्य च मध्ये मध्ये सल्लापोऽभवन्नासीत् । मया को भवानिति पृष्टश्च स वृद्धो रुद्यात्, न तु किमपि कथयेत् । उभावपि परस्परमपरिचितौ, उभावपि च परस्परमेकत्र सङ्गन्तुमिच्छन्तावास्व, अथापि किं वा भवतु ? भित्तिः खलु मध्ये वर्तते काचित् ।

समयोऽयं मध्याह्नस्य । एकाग्रोऽहं भित्तिमेवावलोकयामि, यतोद्य प्रातरारभ्य तेन पार्श्वगृहवर्तिना बन्दिना सह नासीत्कोऽपि सल्लापः । अहं तु प्रथमं किमपि प्रष्टुमयोग्योऽस्म्येव हि, यतोऽहं तेन तथा करणात्प्रतिषिद्धः। अद्य यावद्भोजनमपि नागतम्, अतश्च विशेषतोऽहं विकृतचित्तो भवामि । एतावत्येव समये झणत्कारं कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । भोजनं च समागतम् । यः प्रतिदिनं भोजनमानयति स एवाद्याप्यानयत् । अतएव कस्या-

यावदहमन्नग्रहणाय हस्तं प्रसारयामि तावदन्नस्याधस्ताल्लिखितं पत्रखण्ड-मेकमपश्यम् । पुरुषस्य तस्य दृष्टिं वञ्चयन्नहं तत्पत्रखण्डं झटित्यादाया-गोपयम् । शीघ्रमेव पञ्चषान् कबळान् भुक्त्वा हस्तपादमुखमक्षाळयम् । सोऽपि पुरुषो यथापूर्वं कवाटिकया द्वारं पिदधानो निरगात् ।

पत्रं दृष्टवत एव मे महान् सन्देहोऽभूत्—"केयमाश्चर्यमयी घटना ? अन्नस्याधस्ताद्गुप्तं निक्षिप्य केन पत्रिका प्रहिता ! ' इति । अल्पशस्समा-यतां सौरकिरणानामालोके पत्रं तदहमपठम् । तत्रैवं लिखितमवर्तत—

"महता प्रयत्नेन कष्टेन तव वृत्तान्तोऽधिगतः । स्मर परमात्मनम्, स एवाद्यापि त्वां रक्षिष्यति ? न च भेतव्यम्, शीघ्रमेवाहं त्वया सङ्ग-मिष्ये ।

सैव त्वदीया वीरजा । "

आनन्देन महताऽहमुच्छूनतामापन्नः कुतूरिवाभवम् । देवि राज्ञि ? धन्यासि, धन्यस्ते मदीयत्वाभिमानः । दुर्गमेऽस्मिन् स्थानेऽपि त्वया दया प्रकाश्यते । मदीयस्य दुःखसागरस्य त्वमेव नाविकोऽसि । आगच्छ झटिति दर्शनं देहि, त्वय्येव विश्वासः । त्वयैव निमित्तेनाहमस्मि सुखी । त्वन्निमि-त्तेनैव च मे काननेऽपि कल्याणम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे अष्टमं चक्रम् ।

—oo—

अथ नवमं चक्रम् ।

(भयङ्करी मूर्तिः ।)

त्रयो मासा व्यत्यायन्, देवी राज्ञी तु नागमत् । प्रातरारभ्यासायम्, सायमारभ्याप्रातश्च देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षे, परन्तु तस्या वार्तापि न श्रूयते । स च पार्श्वगृहवर्ती सहाय आहूतोऽपि नोत्तरं ददाति । जानामि त्वहं निश्चितमेव स पार्श्वगृह एव वर्तत इति, यतस्सायं प्रातश्च भोजनवे-

अद्य तु विचित्रैव रीतिर्दृश्यते । प्रातरारभ्य पार्श्वस्थापवरकस्य कवाटिका तदातदोद्घाटिता भवति, यत्र स मम सहायभूतो परो बन्धभूत् । जनानां च विशेषतस्समागच्छतां गच्छतां च पदशब्दः, परस्परं सल्लपतां च फुसफुसात्कारस्सर्वमेव गृहमिदं शब्दापयति । नियतस्समयोऽतीतः, अथाप्यद्यावधि भोजनं नागतम् । न जानाम्यस्य सर्वस्य किं कारणमिति ?

कतिपयक्षणानन्तरं सर्वत्र निश्शब्दताऽभवत् । शान्तेरिव राज्यमदृश्यत । द्वारं चैकान्ततः पिहितमभवत्, अचिन्तितमेव मदावासभूतस्यापवरकस्य कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । भोजनहस्तश्च कश्चिददृश्यतायन् । इतः पूर्वं प्रतिदिनं य आगच्छन्नवर्तत, नायं सः । अयं तु कश्चिदन्य एव । अन्धकारेण प्रथमतस्तं प्रत्यभिज्ञातुं नाशकम्, समीपमागतं तु 'गोविन्दलालोऽयमिति प्रत्यभ्यज्ञासिषम् । आनन्देनामन्देन भरितान्तरङ्गश्च "किं गोविन्दलाल ! इयद्भ्यो दिनेभ्योऽनन्तरमयं दुर्भगः स्मृतिमारूढः" इत्युच्चैरवदमहम् ।

गोविन्दलालस्त्वविलम्बितमेवावदत्–"तूष्णीं तिष्ठत, मोच्चैरुद्घोषयत, झटिति भोजनं समापयत, ततःपरमालापः क्रियेत" इति । अहं तु–"भोजनं पश्चाद्भवतु, प्रथमं तु देवी राज्ञी कुत्र कथं वा तिष्ठति, कथय" इत्यवदम् । गोविन्दलालोऽब्रवीत्–"साप्यत्रैव वर्तते, न शक्नोम्यहमत्र चिरं विलम्बितुम्, झटिति भुज्यतां यावदभिलषितम् ।" इति ।

अन्ततो गोविन्दलालस्यैव वचनमनुसर्तव्यमभवत् । भुक्तं मया यत्किञ्चित् । ततो गोविन्दलालः–"अद्य रात्रौ निशीथे रूपान्तरमाश्रिता देवी राज्ञी भवतां निकटमागमिष्यति, यदि शक्येत, अस्मिन्नेव दिने भवन्तो मोचिता भवेयुः । रात्रौ योऽन्नहस्तस्समागच्छेत्तेन सल्लापादिकं किमप्यनावश्यकम् । यथा प्रतिदिनमतिष्ठन्नद्यावधि तथैवाद्यापि स्थातव्यम् । मा नाम कृतं पूर्णप्रायं कृत्यं बालचापलेन विनाशयन्तु" इति कथयन्नेव द्वारं पिधायागात् ।

देव्या राज्ञ्या आगमनवृत्तान्तं श्रुतवतो मे सर्वाणि दुःखानि दूरं पलायाम्बभूवुः । इयमेवोत्कण्ठा समजायत—'कदा पुनरहं देव्या राज्ञ्या मुखचन्द्रमसं दृष्ट्वा चित्तचकोरमाप्याययेयम्' इति । एकैका घटिका युगमन्वकरोत् न तिष्ठतो नोपविशतो वा मे निर्वृतिरभवत् । कथं कथञ्चिद्दिनमत्यगात् । सायन्तनश्च समयस्समुपागात् ।

अस्ताऽचलशिखरचुम्बिनि च भगवति गभस्तिमालिनि मदीयेऽपवरकेऽन्धतमसेन निजमप्रतिहतं शासनमस्थाप्यत । क्रमशो रात्रिरत्येतुमुपाक्रामत् । नियते काले समागतमन्नं च किञ्चिदप्यविकुर्वाणोऽभ्यवाहरम् । अथ पुनरपि देव्या राज्ञ्या आगमनं प्रतीक्षमाणोऽतिष्ठम् । लोचने मे द्वाराभिमुखे अभवताम् । अन्तर्हृदय एव देव्या रूपसौन्दर्यादिचिन्तनं प्रावर्तत—हठात्कवाटिकोद्घाटिताऽभवत् । देवी राज्ञी च बालकभूमिकाधारिणी पुरतो ममागत्यातिष्ठत् । आनन्दतुन्दिलश्चाहं कृत्याकृत्यविमूढ उत्प्लुत्य देवीं कण्ठे गृहीतुं प्रावृतम् । सा तु द्वित्राणि पदान्यपसृता मामेव पश्यन्त्यतिष्ठत् । अहमपि लज्जितस्तत्रैव पदात्पदमविचलन्नतिष्ठम् । कियच्चिरं स्थित्वा च देवी राज्ञ्यब्रवीत्—"कथय, कथमसि ?" इति ।

"यथाहमस्मि तथा किं त्वं न पश्यसि ? केवलं तवैव दर्शनाशयाद्ययावदहं जीवामि, न चेत्तदैवाहं मृतोऽभविष्यम् ।"

इति मम वचनं श्रुत्वा देवी राज्ञी मन्दस्मिताञ्चितमुखी बभूव । अवदच्चैवम्—"साधु, उपन्यासस्ते विरमतु, मामेवानुसरन्निश्शङ्कमागच्छ" इति । अहमपि तथैव तामनु प्राचलम् । पश्चिमदिक्स्थितेऽपवरके यस्मगमापवरकस्य पार्श्व एवासीत्प्राविशावावाम् ।

तत्र गतेन च यन्मया दृष्टं तेन हृदयमेकदैव विदीर्णमिवाभवत् । देव्या राज्ञ्या निजकञ्चुककोष्ठकान्निष्कास्य प्रज्वालितस्य मायादीपस्यालोकेऽहं मरणपर्यङ्के शयानं उत्तरशिरसं षष्टिवर्षवयस्कं कञ्चन वृद्धमपश्यम् । सर्वतश्च तस्य तान्येव वस्तूनि पतितान्यासन्यानि प्रायो निर्धनानां रोगिणां पार्श्वेष्ववलोक्यन्ते । देवी राज्ञी मां तस्य शिरस्स्थाने स्थापयित्वा तस्य

कर्णेऽवादीदुच्चैस्स्वरेणैवम्—"उन्मीलयत लोचने ! पश्यत पुरतो भवत करितिष्ठतीति" इति ।

इत्थमुक्तोऽपि सोऽचेतन एवातिष्ठत् । अहं त्वपृच्छम् "किमहमेभिरेव सह तस्मादन्तर्गृहात्सलपन्नासम् ? देवि राज्ञि ! क एते ?" इति । देवी त्वब्रवीत्—"क एत इति तु त एव वक्ष्यन्ति, नितरामशक्ता एते वर्तन्ते, तिष्ठ, यावदहमेतेषां मुखे कोष्णं दुग्धं दास्यामि" इति । देवी राज्ञी महतावधानेन द्वित्राः कणिका दुग्धस्य पर्यङ्कस्याधस्तादादाय तस्य मुखेऽदात् । तेन तस्य वृद्धस्य चेतनेव समजायत । नेत्रे समुन्मील्य मन्दमवदत्—"कस्कोऽत्र" इति ।

देवी राज्ञी किञ्चिदुच्चैस्स्वरेण प्राह—"अहमस्मि । कथयत, कथमस्ति शरीरस्य स्थितिः" इति ।

रोगी— (किञ्चिद्विकृतवदनः) "कीदृशी स्थितिरिति कथयेयम् ? ऊर्ध्वमुच्छ्वसिमि ।"

देवी—"यं भवन्तो द्रष्टुमैच्छन्, सोऽस्ति, तिष्ठति ।"

रोगी—कुत्र ? मम समीपमानय"

देव्या राज्ञ्या आज्ञयाहं तस्य रोगिणः पार्श्वे समुपाविशम् । सविनयमवदं च—"किमद्य किञ्चित्सुस्थमिव शरीरमनुभवन्ति ?" इति ।

अनेन मम वचनेन रोगिणस्तस्य मुखमण्डले किञ्चिदिव हासोऽदृश्यत । मन्दम्मन्दमवदच्च सः—"निकटमागच्छ, श्रोत्रयोस्समीपे वदनमानय ! विशेषतो वक्तुं नास्ति मे शक्तिः । कथय वत्स, किन्नामासि?" इति ।

अहमवदम्—"ब्रजेन्द्रभूषणवन्द्योपाध्यायो नामाहम् ।"

रोगी—"पितुस्ते किं नाम ?"

अहम्—"हरिहरवन्द्योपाध्यायाभिधानास्ते ।"

रोगी—"देव्या राज्ञ्या मुखाच्छ्रुतं मया विचित्रं ते जीवनचरित्रमिति । तन्मह्यमपि किञ्चित्कथय नाम"

ततोऽहमात्मनो वृत्तान्तं कथयितुमारभे । यथा यथाऽहमात्मवृत्तान्ता-नवर्णयं तथा तथा तस्य विविधो मुखवर्णोऽजायत । सावधानेन चेतसा स मम वृत्तान्तानशृणोत् ।

कतिपयक्षणांस्तूष्णीमवस्थाय ततोऽतिमन्देन स्वरेण रोगी प्राह "हा धिक् ! हा धिक् !! महदिदं कष्टम् ! नास्तीतो विळम्बः, मम मुखसमीपे कर्णं स्थापय !" इति । क्रमशस्ततोऽपि मन्दोऽभूत्स्वरः । अन्ततश्चैकान्ततो विरतोऽभवच्छब्दः ।

क्षणमप्यविळम्बयन्नहं द्वित्राःकम्बिका दुग्धस्यादां तन्मुखे । तेन स पुनरपि वक्तुमारभत । अकथयच्चैवम्—"अस्योपधानस्याधस्तादस्ति काचित्कुञ्चिका, तां त्वं गृहाण । गृहस्यास्य पश्चिमभागे कोणे भूमौ काचिदल्पीयसी मञ्जूषा निहिता वर्तते, तां निष्कास्यानया कुञ्चिकया तस्यास्ताळयन्त्रमुद्घाटनीयम् । तस्यां यदस्ति सर्वं तत्तवैव । सावधानं कार्यं कुरु ! हा राम ! प्राणा गच्छन्ति—क्ष—म—स्व—मा—हा कष्टम्—भगव...." क्रमाद्व्यलीयत शब्दः । पश्यत्येव मयि सोऽसारमिमं संसारं परित्यज्य दीर्घयात्रां प्रातिष्ठत । घटनामिमां दृष्ट्वा नाहं सम्भ्रान्त इवाभवम् । किंकर्तव्यविमूढश्च कतिपयक्षणानतिष्ठम् । कियतः कालादनन्तरमुपधानस्याधस्ताद्धस्तं प्रसारयता च मया कुञ्चिकाऽलभ्यत । आनन्दभयविषादैस्तदा विचित्रा दशा मे समभूत् ।

कुञ्चिकां गृहीत्वा पश्चिमतः कोणमगच्छम् । कुद्दालेन तत्रैव पतितलब्धेन भूमिमखनम् । जानुदघ्ने खन्यमानायामेव भूमौ काचिदयोमयी मञ्जूषाऽलभ्यत । कुञ्चिकयोद्घाटिते ताळयन्त्रे तत्र पत्रग्रन्थिरेका स्वर्णसम्पुटमेकं चादृश्यत । तदिदं वस्तुद्वयं गृहीत्वा मञ्जूषां च यथापूर्वं ताळयन्त्रघट्टितां कृत्वा तत्रैव भूगर्ते निधाय मृत्तिकयाऽपूरयं गर्तम्, समं चाकरवम् ।

सर्वमिदं कार्यजातं निर्वर्त्य द्वाराभिमुखं गतश्चाहं देवीं राज्ञीं नापश्यम् । न जानामि च सा कदा कथमन्तर्हितेति । किमद्य करोमि ? कुत्र गच्छेयम् ? इत्यद्यालोचयत्येव मयि काचन भयानकमूर्तिरदृश्यत ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे नवमं चक्रम् ॥

—००—

अथ दशमं चक्रम् ।

(कुत्राद्य गच्छेयम् ?)

पाठकाः ! केयं भयानकमूर्तिः ? किं प्रत्यभिजानन्ति भवन्तः ? स्मरत एव तां विदीर्यत इव मे हृदयम् । मास्म नाम भवन्तोऽपि श्रुत्वा बिभ्युः । अथास्ति धैर्यं शृणुत । सैवेयं मङ्गळानाम्नी जरठा, या किल निजेनाकारेण धूमावतीं देवीमपि ह्रेपयति । यस्याश्च निकटेऽहं दशमाङ्कचिह्नितात्कारागृहान्निर्गतो वनलतावेषः तिच्छन्नः कियन्तञ्चित्कालमतिष्ठम् । या च मम श्वशुरस्य प्रिया जननी ।

इयं किल जरठा मां दृष्ट्वैव विकटं हसन्ती निगलनेच्छयेव मुखं व्यादायाधावत् । अस्या भयानकेन हासेन कृत्स्नं तद्गृहं विचलितमिव ।

मम तु चेतनैव व्यलुप्यत । भयेन तत्रैव प्रस्तरमयी मूर्तिरिव न चलन्नातिष्ठम् । सा च धूर्ताऽऽगत्य मां विकर्षन्ती निनाय । वार्धकेऽपि तस्याः कुम्भकर्णस्येव बलमवर्तत ।

मङ्गळाजरठा मामित्थं विकर्षन्ती किञ्चिदन्धतमसावृतं जीर्णं गृहमनयत् । सभर्त्सनमवदच्च "किमरे धूर्त ! त्वं भैरवगाङ्गुलिनस्सुताऽसि ! किं तव नाम वनलतेति । ममैव निकटे त्वमियच्छलं करोषि ? ममैव सन्निधावियं धृष्टता ! त्वादृशानां बहूनामहमालोकयित्र्यस्मि । त्वं ममैव दृष्ट्योधूळिं प्रक्षेप्तुमागतोऽसि । पश्याम्यद्य कस्त्वां रक्षतीति अद्यैव दर्शयामि ते

एतावदुक्त्वा च सा मां वेगेनापातयत् । सर्वाङ्गेषु महद्व्यथा-ऽभवम्, महती च पीडा सर्वाङ्गीणा समभवत् । क्रुद्धोऽहं यावदुत्तिष्ठामि देव तया पृष्ठेऽभिहतो न्यपतं भूमौ । ततः क्रोधेनान्धोऽहमुत्थाय साव नासिकायां मुष्टिना प्राहरन्ताम् । तेन च प्रहारेण सा सम्भ्रान्तेव न्य भूमौ । एतावत्येव समये कुत्रचित्कोणे मन्दं प्रज्वलन् दीपोऽपि निर्वा भजत् । ममापि पलायनस्य समुचितस्समयो लभ्यत ।

सा तु जरठा पतितैव रोदितुमाक्रन्दितुमप्यारभत । बहिरपि म कोलाहलस्समजायत । अहं च क्षणमपि तत्राविलम्बमानस्ततः प्रातिष्ठे महदन्धं तमः, नच जानामि मार्गम्, सर्वतश्चेष्टकानां शिलानां च खण्डै रास्तृता भूमिः, ततश्चैकैकस्य पदस्य निधानं महाकष्टसाध्यमभवत् । ब स्थलेषु पाषाणखण्डैः स्खलत्पदो न्यपतं च ।

इत्थमेव निपतन्नुत्पतन् धावन्नुच्छ्वसंश्च गुप्तद्वारसमीपं प्रापम् किञ्चिच्छान्तमिव तदा मे मनः । अवहितेन चेतसा उच्छ्रितेन च कर्णे जरठायाः केनचित्सलपन्त्यास्तस्मै निजं वृत्तान्तं कथयन्त्या इव च शब्दं ऽश्रूयत । ततश्च 'नेयं जरठैकाकिनी, समागता इवास्यास्सहचराः, अतः द्रुतमितः पलायनमेव समुचितम्' इति निरचिनवम् । ततश्च 'कुत्र गच्छे यम् ? सर्वतोऽपि हि परिभ्रमन्ति पश्यतोहराः' इत्याद्यालोचयितुमारभे

अन्ततश्च 'यतो मे पादौ प्रसरिष्यतस्ततो गमिष्यामि, सर्वतोऽ परमपुरुष एव पालयिता' इति निश्चित्य पश्चिमाभिमुखं गन्तुं प्रावर्तिषि वेगेन धावन्नपि मध्ये मध्ये परिवृत्तमुखः 'किं कोऽपि मामनुसरति ?' इति पश्यन्नेवागाम् । पर्णानामपि वातेन चलतां मर्मरमाकर्ण्य भीतोऽहमभवम्

इत्थं पलायनपरोऽहं महदेव परिश्रान्तोऽभवम् । यदा चैकमपि पदं निधातुं नाभवं समर्थस्तदानिच्छन्नपि पार्श्ववर्तिनः कस्यचिद्वृक्षस्याध उपा-विशम् ।

न जानामि घण्टाद्वयं यावत्पलाय्य कियद्दूरमागतोऽहमिति । तत्रो-पविष्ट एव च प्रहृता शीतशीतेन वातपोतेन नातिदूर एव जलाशयस्य

कस्यचित्सद्भाव अन्वामनवम् । उत्थितश्चाहं यत एव समायातस्तस्मै मारुत-स्तदभिमुखमेव प्रावर्तिषि गन्तुम् । अनतिदूरगत एव चापश्यं किञ्चिन्महत्सरः । प्रक्षालितहस्तपादमुखश्च द्वित्रानञ्जलीनपिबं स्वच्छस्वादुशीतस्य वारिणः । किञ्चिदुपशान्तश्रमश्च तेनाभवम् ।

ततः पुनरप्येकतोऽहं गन्तुमारभे । अतीतानि बहूनि वनानि, बह्व्यस्स्थल्यः । परमेकोऽपि पुरुषो मया न दृष्टः । क्रमाच्च नष्टा रात्रिरपि । ऐन्द्रीमुखे च रश्मिणा पदं न्यधीयत । अद्य यावद्रात्रौ सुखेन तावद्दूर-मागतोऽहम् । समुपस्थिते च दिने प्रतिपदं शत्रुभिराक्रान्ते भूमण्डले कुत्र गच्छेयम् ? कथयत कुत्र गच्छेयम् ?

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे दशमं चक्रम् ॥

॥ अथैकादशं चक्रम् ॥

(आरण्यकस्सूकरः ।)

दिनत्रयं यावद्वनाद्वनं पर्यटन्नवर्तिषि । विस्मृत्यापि नगरं ग्रामं वा गन्तुमिच्छामपि नाकरवम् । क्षुधातुरश्च वन्यैः फलैर्मूलैश्चोदरमपूरयम् । तृषार्तश्च प्रस्रवणानां लघु शीतं वार्यपिबम् । अस्तङ्गते च भगवति सवितरि यस्य कस्यापि तरोरधस्ताच्छयनमकल्पयम् । उदिते च सहस्रांशौ तत उत्थाय पुनर्गन्तुं प्रावर्तिषि । दक्षिणतो वामतश्च किञ्चिदप्यपरिभ्रमन् ऋजुः पश्चिमाभिमुखमेव पलायमान आसम् ।

चतुर्थे च दिवसे यथापूर्वमेव सवेगं गच्छन्नहं स्वच्छस्वादुपानीय-भरितं महदेकं सरोऽपश्यम् । कृतस्नानश्च तत्र जन्मान्तरगत इव सर्वमप्यात्मनो दुःखजातं व्यस्मरम् । शरीरं च सर्वथा सुस्थमभवत् । चेतश्च सर्व-तोऽप्युपशान्तं सोत्साहमभवत् । इदन्तु विस्मृतमिदानीं कथयामि—मम शरीर एकमेव मलिनं वस्त्रमवर्तत । तदेव च स्नातश्शरीर एवोपशोषयामि ।

सरसश्चतुर्षु तीरेषु फलभरानतशिरसो बहून्वृक्षानहमपश्यम् । तेषामेव फलैः क्षुदुपशमनमकरवम् । पाठकाः ! अद्याहमास्मि नितरां प्रसन्नमनाः, यतश्शरीरं मे शीतस्सुगन्धवहो गन्धवाह आप्याययति स्पर्शेन, अनन्यपरतन्त्रश्चास्मि, न कापि चिन्ता, न वा किमपि भयं मनसि मे परिवर्तते । एतादृशं सुखं मे पितुरपि गृहे नासीदेव ।

सरसोऽस्य तीरे मनो मे तथा प्रसन्नम्, यथेत उत्थातुमपि नेच्छामि । कस्मा अपि मुखं प्रदर्शयितुं नास्मि लेशतोऽपीच्छामि । परं वनाद्वनमेवं कियच्चिरं नाम परिभ्रमामि ? ग्रामो नगरं वा कुत्रास्ते ? कियद्दूरे वर्तते ? तदपि न जानामि । इत्थं नाम किमप्यकुर्वाणः कियच्चिरं स्थास्यामि ? यदि चात्रापि शत्रवो मेऽन्वेषमाणा आगमिष्यंस्तदा किं वा ऽ भविष्यत् ? इत्यादिचिन्ताकुलश्च ततोऽप्युदतिष्ठम् । पश्चिमाभिमुखमेव प्रातिष्ठे च । कटि प्रसारितकरेण च वृद्धेन दत्तं स्वर्णसम्पुटं यथास्थानमुपालभ्यत ।

वनमार्गं परित्यज्य मार्गान्तरेण गन्तुमारभे । अत्यल्पदूरगतस्य च मे नातिदूर एव नील इव कश्चित्पर्वतोऽदृश्यत, यः किलास्तङ्गच्छतो भगवतस्सहस्ररश्मे रक्तवर्णैर्मयूखैस्सम्पृक्तोऽपूर्वामद्भुतां शोभामवहत् । दृष्टमात्र एव तस्मिन्नद्रौ मनसो मे महानानन्दस्समजनि, यतो मे बाल्यादेव पर्वतेषु परिभ्रमणमभ्यस्तमासीत् । अचले चात्र यः कोऽपि तपस्वी महापुरुषो नूनं लभ्येतेति विचार्य पर्वताभिमुखमेव प्राचलम् ।

गच्छतो मे मध्येपथमेव व्यसीयाय दिवसः, सन्ध्या च समुपस्थिता, पर्वतस्तु दूर एवा दृश्यत । यथा यथाहमग्रतोऽग्रतो गच्छामि, तथा तथा गिरिरप्ययं पृष्ठतः पृष्ठतोपसर्पतीव । अन्धकारं मार्गस्य दुर्गमतां चागणय-न्नहं गच्छाम्येव । एतावत्येव समये महान् कश्चिद्वनसूकरो मम पार्श्वमाश्रित्यागच्छत् । भगवता महती कृपा कृता, यत्तस्याहं दृष्टिपथं न गतः । दृष्टिविषयतान्तु गतस्य मे नामापि न श्रूयेत । भयेन तु ततोऽग्रतो गन्तुम-

निच्छंस्तत्रैव कस्यचित्तरोरधस्तादातिष्ठम् । क्षणाच्च कश्चिद्भयानकश्शब्दश्श्रोत्रपदवीमगमत् । ततश्च पूर्वदृष्टसदृशमेव कञ्चिदन्यं भयङ्करं घुरघुरायमाणं मदभिमुखमेवायान्तं वन्यं वराहमपश्यम् ।

दर्शनेनैवास्य मे चेतस्सम्भ्रान्तमभवत् । अवशिष्टञ्च धैर्यं पलायनपरं बभूव । मम तु निकटे नास्ति किमप्यायुधम् । आस्ति चेदहं कामं प्रतिकुर्यात् । अन्यं कमप्यात्मनो रक्षणोपायमपश्यन् झटिति तस्यैव तरोस्सर्वोच्चां शाखामारूढोऽतिष्ठम् ।

हा धिक्—मे भागधेयम् ! भूमण्डलेऽत्र यावन्तः प्राणिनस्सन्ति किं ते सर्वेऽपि मे शत्रवः, आरूढमात्र एव वृक्षम्मयि, स वराहोऽपि वृक्षमूलमागत्य दंष्ट्राभ्यां वृक्षं प्रहर्तुमारभत । कदाचिच्च परितो वृक्षं सवेगं भ्रमन्महदौत्पातिकमकरोत् । भयेन चाहं कम्पितसर्वावयवोऽभवम् । वृक्षोपरि दृढमवस्थातुमपि नाशकम् । पतनभयाच्च झटित्यन्तरीयेण शाखया सह शरीरमबध्नाम् । बन्धनेन किञ्चिदुपशान्तपतनभयोऽतिष्ठम् ।

यथा यथा रात्रिरभिववृधे तथा तथा सूकरस्य गर्जनमपि वर्धमान—मभूत् । कियतः कालादनन्तरञ्च सोऽपि परिश्रान्तो वृक्षमूल एव न्यविशत्। अवसिता च कथंकथञ्चित्काळरात्रिः । औषस्त्यश्श्वेतिमा च नभसि समदृश्यत । पक्षिणां चुहचुहात्कारोऽप्यश्रूयत । प्रातस्त्येन मन्दमन्दवाहिना शीतेन सुगन्धिना वातेन ममापि श्रमः किञ्चिदुपशान्तोऽभूत् ।

यदा च भगवान् सहस्ररश्मिरात्मनो मण्डलं सम्यगदर्शयद्भक्तानां तदा स सूकरोऽप्युत्थाय पश्चिमाभिमुखमगच्छत् ।

भयेन गतप्राणतुल्ये शरीरे मे ततः प्राणस्य सञ्चार इवाजायत । ततः परमात्मानं धन्यवादैस्समभावयम् । मनसि तु मे तस्यापि सूकरस्य तस्य पुनरागमनभयं कृतपदमेवावर्तत । वनसूकराणां बहुगोष्ठिणां वनेषु विचरणं

स्यात्, यथैव प्राणरक्षणं कथं क्रियताम् ? " इत्यादि चिन्तयंश्च क्षणं पुनरपि मूर्छितप्रायोऽतिष्ठम् । अन्ततश्च ' यद्भावि न तदन्यथा ' इति बद्धधैर्यं क्षणमप्यविलम्बमान उन्मोचितबन्धनोऽवतीर्य वृक्षाग्रात्तमेव नीलमचलमनुसरन्प्रातिष्ठे ।

पुनःपुनः परिवृत्तकन्धरश्च " किं नु खलु सूकरो मामनुयाति " इति पश्यन् द्रुतपदमगच्छम् । गच्छत एव मे केनचिद्दण्डोपलेन प्रहतपदस्य दक्षिणोऽङ्गुष्ठो विदलितोऽभवत् । प्रावर्तत च धारया रक्तं प्रवोढुम् । मूर्छितश्चाहं तत्रैव न्यपतम् । ततः किमु वा संवृत्तम्, नाहं किमपि जानामि ।

॥ इति द्वितीयभागे एकादशं चक्रम् ॥

—•—

॥ अथ द्वादशं चक्रम् ॥

(जगतो जननी ।)

०—[+]—०

अतिसुखमयी निद्रेव । मनोहारिणी शान्तेरिव मूर्तिः । आनन्दमय्या जनन्या उत्सङ्गे स्वपिमीव । उत्ताळतरळतरङ्गविक्षेप्त्रा महता सागरेण शान्तभाव इवालम्बितः । महाप्रळयस्यानन्तरं नवीनया सृष्ट्येव मुग्धा मूर्तिर्धृता । मयैव वा पापमयं स्थूलशरीरं परित्यज्य सूक्ष्मदेहो धृत इव । कुत्राहमस्मि—स्वर्गेऽथ—भूमण्डले ? सचेतनोऽहमचेतनो वा ? स्वप्नोऽयं माया वा ? मन्दमन्दमुन्मीलिते मया लोचने, अपश्यं च सत्यमेव जनन्या उत्सङ्गे विवर्तमानमात्मानम् ।

यदाहं सचेतनोऽभवम्, उदमीलयं च लोचने, तदात्मानं सत्यमेव कस्याश्चन दयामय्यास्तपस्विन्याः, या किल काषायवसनधारिणी यस्याश्च मूर्तिस्तप्तस्वर्णसवर्णा चाभवत् उत्सङ्गेऽपश्यम्। महता प्रेम्णा सा ममैव मुखं निरीक्षमाणाऽवर्तत । दृष्टमात्रायामेव तस्यां पुळकितमिव मे मनोऽभवत् । प्रायते चाहमुत्थानाय, परं तया प्रतिषिद्धस्तथैवावर्तिषि ।

अहो ! कथं करुणाया इवापरा मूर्तिः ? केन वाहमस्या उत्सङ्गे निहितोऽभवम् ? कस्य वा सुकृतस्य परिपाकेनाहमत्रागतोऽस्मि ? सर्वमिदमनुचिन्तितवतो मे गद्गदतामभजत स्वरः । नयने चानन्दजलप्लाविते अभवताम् । कथंकथञ्चिच्चापृच्छन्ताम्—" मातः का नाम त्वम् ? दीनो हीनश्चायमनाथः कथं तवोत्सङ्गमनुप्राप्तः ? मातः किमित्येतावती दया मयि कृता ? " इति ।

तपस्विन्या तया, या किल किञ्चिदधिकत्रिंशद्वर्षदेशीया समभाव्यत, प्रत्युत्तरमदीयत—" कथं त्वमत्रागत इत्येतत् ज्ञातुं किमित्येतावदुत्सुकोऽसि ? का नामावश्यकता तज्ज्ञानस्य ? सर्वं समये स्वयमेव व्यक्तीभविष्यति । किञ्चित्कालं शान्तस्तूष्णीं तिष्ठ । " इति । अहन्त्ववदम्—मातः! कथमहं शान्तस्तूष्णीं तिष्ठेयम् ? नूनं न जानासि त्वं मे जीवनवृत्तान्तम् । अतएव च शान्तस्तिष्ठेति कथयसि । तवोत्सङ्गे शयनेन यादृशं सुखमनुभवामि तादृशं जन्मनोऽद्यावधि मे कदापि नासीत् । तव निकटमुपगतवत एव मे महती शान्तिस्सम्पन्ना । अथापि मातः कथय, बध्नाम्यञ्जलिम्, पतामि चरणयोः, कथमहमनुप्राप्तस्ते निकटम् । " इति ।

ततो वक्तुमहं नाशकम् । झटित्युदतिष्ठम् । यद्यपि तदानीं नासीन्मे शरीरेऽत्यल्पमपि बलम्, अथापि उत्साहेन केवलमुत्थितोऽभवम् । उत्थितश्च तस्याश्चरणयोरपतम्, अगृह्णां च पादौ, सा तु झटित्येव मामुत्थाप्योरसाऽवालम्बत । अवदच्च—" वत्स ? तूष्णीं तिष्ठ, किमितीयद्रोदिषि ? नितरामसि त्वं हीनबलः, भवेच्छिरोवेदना ते सप्तभ्यो दिवसेभ्योऽनन्तरं किलाद्य ते चेतना जाता ! दुग्धेनैव किल केवलं तव प्राणा ध्रियन्ते। तूष्णीं भव वत्स, मारुदः । " इति ।

किमिदं मया श्रुतम् ? किमहमेकं सप्ताहमचेतनोऽतिष्ठम् ! अत्रान्तर एव कुतोऽहं न मृतः । हा धिक्, कीदृशाः कठिना मे प्राणाः ? न जानामि विधात्रा कियन्ममायुस्सङ्कल्पितम् ।

स्थातुमशक्तश्चाहं घूर्णितशिरास्तपस्विन्या उत्सङ्गे पुनरपतम् । तप-स्विनी च सा तालवृन्तेन वीजयितुमारभत । कियतः कालादनन्तरं च यथा पुरमभून्मेऽवस्था ।

किञ्चित्स्वस्थशरीरश्चाहं तूष्णींमतिष्ठन् वक्तुमारभे—" सम्यगहं स्मरामि—वनसूकरभयात्पलायमानोऽहं गन्डोपलस्खलितचरणो भिन्नपादाङ्गुष्ठोऽपतम् । मूर्छितश्चाभवम् । कुत्राहमपतं तत्तु न जानामि । तदनन्तरं च किं संवृत्तं तदपि न ज्ञायते । मातः ! कथय कृपया कथन्ते मयि निपतिता दृष्टिः । काममुत्कण्ठितोऽस्मि श्रोतुम् " इति ।

तपस्विनी त्वब्रवीत्—" यदि ते महानेव निर्बन्धस्तर्हि शृणु कथयामि । स्थानमिदं नीलगङ्गनामकम् । समीप एवास्य कश्चिदस्ति नीलो नाम गिरिः । अहन्तु नितरामेव दौभार्ग्यशालिनी तपस्विनी काचित् । अस्तु वृत्तान्तं मे पश्चात्कथयिष्यामि । कुटीरेऽत्र वसन्त्याः प्रायो विंशति वंत्सरा अत्यगुः । नास्ति कोऽपि मे सहायभूतः । एकाकिन्येवाहमत्र प्रतिवसामि । नातिदूर एवास्ति कश्चिद्ग्रामः । तत्रत्याश्च काश्चन महिळा यदाकदाचिदत्रागच्छेयुः अहमपि यदाकदाचि द्गच्छामि तं ग्रामम् । अद्याष्टौ दिवसा अतीताः-किञ्चन कार्यमुद्दिश्य तमेव ग्रामं गताभवम् । अहं प्रायः प्रधानमार्गं परित्यज्य वनमार्गेणैव गच्छाम्यागच्छामि च । तस्मिन् दिने प्रातर्निजं कुटीरं प्रतिनिवर्तमानाया मे मध्येमार्गं निपतिते कस्मिंश्चिन्मूर्छिते बालकेऽपतद्दृष्टिः । समीपमुपसर्पितवत्या च मया त्वमेवोपलब्धः । नासिकायां निहितहस्तया च मया निश्वासश्चलन्निवावागम्यत । परन्तु चेतना मात्रयापि नाभूत् । पादाङ्गुष्ठात्तु रक्तं धारया प्रवहतिस्म । झटित्येव मया कुतश्चिदानीताया मूलिकाया लेपेन रक्तनिस्सरणं निरुद्धमभवत् । बहुभिरप्युपायैरनुष्ठितैश्चेतना परं नाजायत । कस्मिन्नप्यनुपलब्धे मनुष्ये महता परिश्रमेण कथंकथञ्चिदहमेकाकिन्येव त्वामिहानीतवती।

कदुष्णं दुग्धं विना किमपि त्वां पाययितुं नाशकम् । द्वितीयस्मिन् दिने महता वेगेन तव ज्वरस्समभूत् । अशनपानादिकमपि परित्यज्य त्वामुपचरन्त्यामपि मयि ज्वरो दिने दिनेऽधिकतामेवाभजत् । वायुवेगेन त्वं मध्ये मध्ये प्रालापोऽपि । सप्तभ्यो दिनेभ्योऽनन्तरं भगवतः कृपयाद्य सुस्थोऽसि किञ्चित् । सर्वमपि कष्टं गतप्रायमेव । वत्स! तपस्विनी नामाहमस्मि । संसारमोहस्य परित्यक्तस्य मया महान् कालः । परन्तु न जानामि कुतस्त्वां पश्यन्त्या एव मे मनः परवशमिव भवतीति । अद्य मे मनः क्षणमपि भगवदर्चनवन्दनस्तोत्रादिषु न प्रवर्तते । न जानामि कुतः पुनरपि चेतस्संसाराभिमुखी भवतीति । वत्स ! अयमेव हि तव वृत्तान्तः। तवापि मुखादहं किमपि श्रोतुमिच्छामि, परं नाद्य, किन्तु द्वित्रदिनेभ्योऽनन्तरम् । यदा त्वं सबलो भविष्यसि तदा कथयिष्यसि । नास्ति किमपि भयमिदानीम् । नास्ति लेशतोऽपि ज्वरः । त्वदर्थे किमपि पक्तुं याम्यहमिदानीम् । यावदहमागच्छामि तावत् त्वमत्रैव शेष्व । अद्यापि त्वमसि दुर्बलः। अतश्च मा प्रयतस्वोत्थातुम्। " इति । एतावदुक्त्वा च सा कुटीरात्तस्माद्बहिर्निरगात् ।

तपस्विन्या अस्मिन् कुटीरे विनात्यावश्यकान्पदार्थान्किमपि नासीत्। व्याघ्रचर्ममयमेकमासनमवर्तत यत्राहं शये ! शिरःपार्श्वे ताम्रमयः कश्चित्कमण्डलुः, भित्तिलग्नश्च कश्चिद्दण्डः, आसीत् । पटलाधारदारुलम्बिनि च कुत्रचिद्वेणुदण्डे द्वित्राणि काषायवस्त्राण्यवर्तन्त । एवमेवात्युपयुक्ता अन्येऽपि केचनासन् पदार्थाः । कुटीरन्तु शुद्धं मनोहरं चावर्तत ।

शयान एवाहमित्थं मनस्यकलयम्—" पश्य, परमात्मापि कीदृशो दयालुः । कुत्राहमासम् , कुत्र चाद्यागतः । यदा यदा यस्यां कस्याञ्चिदापदि पताम्यहं तदा तदा स एव भगवानविलम्बेन ततस्ततो रक्षति । देव्या

मङ्गलानाम्न्या जरठाया गृहे प्रतिच्छन्न आसम् ; ततोऽपि पुनर्न जानामि कस्या देवताया दययान्धकार एव नौकारूढः पलायामास । अचिन्तितमेव नौकाया मज्जनम् । महाकुल्यायास्तीरे मम शवतुल्यतया तरङ्गैः प्रक्षिप्त-स्यावस्थानं च विचित्रमेव । प्राणास्तु तदानीमेव गतप्राया आसन् । भाग्येन तु देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दृष्टिर्मयि न्यपतत्, येन गच्छन्त एव प्राणास्स्थिरा अभवन् । अहो! देवनारायणमुखोपाध्यायस्य गृहे कीदृशं सुखमासीत् । क्रमेण सर्वेऽपि वृत्तान्ताः स्मृतिपथमवतरन्ति । कुत्रास्ते देवनारायण-मुखोपाध्यायः ? कुत्र च स निर्मलकुमारः । कुत्र च सा देवी राज्ञी?' इति।

देव्यां राज्यां स्मृतमात्रायामेवान्यस्य सर्वस्यापि स्मरणमन्तर्हितमभ-वत् । नेत्रे चाश्रुपूर्णे अभवताम् । देव्या राज्या मनोहरा मूर्तिर्नेत्रयोः पुरतो-ऽभवत् ।

एतावत्येव समये तपस्विन्यागत्याब्रवीत्—" वत्स ! उत्तिष्ठ, मम हस्तमवलम्ब्य मन्दम्मन्दं बहिरागच्छ, हस्तपादमुखं प्रक्षाल्य यावदिच्छं कियत्किंचिदभ्यवहर ' इति ।

अहमपि ' तथे ' ति तस्या हस्तमवलम्ब्य बहिर्गत्वा देहल्यामुपा-विशम् । अहो अन्यादृशं रामणीयकमस्य स्थानस्य। दृष्टमात्रमेवेदं मोहयति मानसम् । कुटीरस्य पुरस्तात्स्वच्छसुन्दरं किञ्चिदस्ति चत्वरमल्पीयः , यच्च मालतीकुन्दमल्लिकादयः कुसुमलताश्शोभयन्ति परितः । पुष्पाणां मनोमोह-नेन गन्धेन कृत्स्नमेव कुटीरं सुष्ठु वासितं भवति । एतादृशं रमणीयं स्थानं त्वद्य यावन्न कदाचिद्दृष्टं मया । शीतेन सुगन्धेन वातपोतेनाङ्गस्पृशा प्रफु-ल्लमिवाभवन्मनः ।

पादहस्तमुखं प्रक्षाल्यार्द्रेण वस्त्रेण कृत्स्नमेव शरीरममार्जयम् । क्षुदपि तदानीं विशेषतः प्रज्वलन्त्यभूत् । पटोलकशाकेन सह चतस्रो रोटिका भुक्त्वा

कुडवमितं कोष्णं दुग्धं च पीत्वा सोत्साहोऽभवम् । भुक्ते मयि तपस्विनी सा कुटीरस्य बहिरलिन्दे शयनमकल्पयत् । तत्रैवाहं न्यविशम् । एतावत्सु दिनेषु व्यतीतेषु वृद्धरोगिणा दत्तानि वस्तून्यवलोकयितुमवसरो लब्धः ।

इदन्तु कथयितुमहं व्यस्मरम् । इदानीमेव ज्ञापयामि—यदाहमचेतनो मूर्छितोऽभवं तदा तपस्विन्या स्वर्णकरण्डकं पत्रग्रन्थिश्च मत्कटेर्निष्कास्य कुटीरस्य कुत्रचित्कोष्ठके निहिते अभूताम् । यत इयं विरक्ता काचित्तपस्विनी, तत एवेदं वस्तुद्वयं मयालभ्यत, यस्य कस्यचिदन्यस्य चेद्धस्तगतमभविष्यत् दुर्लभमेवा भविष्यत् । कुटीराद्बहिरागच्छंश्चाहमिदमपि सहैवानयम् ।

गतायां तपस्विन्यां निविष्ट एवाहं प्रथमतः पत्रग्रन्थिमेवोदमोचयम्। अपश्यं च तत्र किञ्चिद्दानपत्रम् । आः ! इदन्तु देव्या राज्या हस्तलिखितमेव। महतानन्देन कौतूहलेन च सह तदहमपठम्। अनेनैव सह किञ्चित्पुरातनं पत्रमपि तत्रासीत् । अक्षराणि तु सर्वाण्यविकलान्यासन्, मध्यास्तु वर्णा मृष्टप्रायोऽभवत् तदप्यहमपठम् । तत्रैवं लिखितमासीत्—

" नीलाचलस्य यत्र कुत्रचिद्गुहायां महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य ' गुप्तधनं ' रत्नगृहं वा वर्तते । अस्यैव वंशभवो योऽपि कोऽपि वान्विष्येदं रत्नगृहमुपलभेत स एवास्य स्वामीभविष्यति । "

तत्र वर्षमासादिकं किमपि नासील्लिखितम् । पूर्वोक्तांश्छब्दान्विना न कोऽप्यन्यश्शब्दस्तत्रासीत् । पठित्वा चाहं दिङ्मोहमिवागच्छम् । किमपि हृदयं नावातरत् । को नाम स वृद्धो रोग्यासीत् ? येनेदं मह्यं दत्तम्। किं स कोऽपि पत्रलिखितस्य नरेन्द्रनारायणस्य वंशजेष्वेव स्यात् । न चेदिदं पत्रं तस्य हस्तं कथमुपागतम् ? यद्येवं तर्हि स एतावतो दिवसान् किमिति कारागृहेऽतिष्ठत् । मन्ये अस्यैव वृत्तान्तस्य परिज्ञानाय राजस्तं बन्दीचकार, इयश्च कष्टमदात् । महदिदं कष्टं यदगणितस्य धनस्य स्वामी

नाम भूत्वा स आत्मानं दुर्भगमकथयत् । आस्तामिदम्, किमिति नाम स मह्यं निजं दानपत्रमदात् । इदं च देव्या राज्ञ्यैव लिखितं नूनम् । तर्कयामि—तस्मिन् कथयति देवी राज्ञ्यलिखदिति । तस्य दानपत्रस्य यत्तेन दत्तम्, यच्च पूर्वं मया पठितम्, यच्च देव्या राज्ञ्या लिखितम्, अयमेव सारांशः—

" मत्तस्ससमस्य पूर्वपुरुषस्य कालादिदं रत्नगृहं नीलाचलस्य कुत्रचित् गुहायां छन्नं वर्तते । मम पिता, पितामहः, प्रपितामहः, ततः पूर्वे चेदं रत्नगृहं द्रष्टुं नापारयन् । अहमप्यस्मिन् कार्ये नाभवं सफलमनोरथः। अतएव महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य दानशासनं तुभ्यमपर्यामि, त्वमेवास्य कार्यस्यार्ह इति मन्येऽहम् । यदि तव भाग्येन रत्नगृहमुपलब्धं स्यात्त्वया, त्वमेवास्य स्वामी भविष्यसि । ततश्च तव पुत्रपौत्रादयः । यदि कश्चिदाशङ्केत—सत्सु बहुषु कुतस्त्वमेवास्यार्ह इति मया निश्चित इति, वीरजा देवी देवी राज्ञी समाधास्यते । सैव मे प्रधानतमा साक्षिणी । किमधिकेन ।

वन्द्योपाध्यायः—
श्रीनारायणदेवशर्मा " ।

" पुनश्च—

" यदि त्वयापि रत्नगृहमिदं नोपलभ्यते तदा यस्मै कस्मै चिद्योग्याय दानपत्रमिदं देहि । यदाहं सम्यक्सचेतनस्सुस्थचित्त आसं तदा दानपत्रमिदं मया व्यलिख्यत । "

पत्रयोरनयोः पठनेन महान् हर्षस्समजायत । आनन्दसागरे निमग्न इवाहमभवम् ।

सौवर्णसम्पुटस्योद्घाटनाय बहु प्रायते । नाशकं परं तदुद्घाटयितुम् । अनिच्छन्नपि तदा सम्पुटं पत्रे च कुत्रचिच्छन्नमस्थापयम् ।

तपस्विनी सा, यामहमिदानीं मातरित्येव सम्बोधयामि, स्नानपूजादिकं निर्वर्त्य कुत्रचित्ताम्रपात्रे फलमूलादिकं हस्तेन धारयन्ती समागत्य मम पुरस्तादुपाविशत् ।

अवदं च तामहम्—" मातस्त्वमसि धन्या ! धन्यश्च त आत्मीयत्वाभिमानः । न केवलं ममैव माता त्वमसि, अपि तु जगत एव माता त्वमसि ? " इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे द्वादशं चक्रम् ॥

—•—

॥ अथ त्रयोदशं चक्रम् ॥

(अन्वेषणम्)

० —[+]— ०

पञ्चदश दिवसान्यतीतानि । मम दुर्बलता निश्शेषतो ऽ्यनश्यत् । यथापूर्वमहं सबलो दृढगात्रश्चास्मि । तपस्विन्या अपि कार्यं यथापूर्वं सम्यक्प्रचलति । प्रातष्षड्घण्टावादनकालप्रभृति दशघण्टावादनपर्यन्तश्च कालो मदर्थभोज्यनिर्माणादिना याति तस्याः । ततः पारायणपूजादिकं करोति । अनन्तरं भोजनादिकं करोति । प्रायो मध्याह्नात्परं द्वितीयघण्टावादनपर्यन्तकाल एव सर्वमिदं कृत्यजातं परिसमाप्नोति । तार्तीयीकघण्टावादनकाले पुनर्मां कन्दमूलादिना तर्पयति ।

अस्सायङ्कालादारभ्यार्धरात्रपर्यन्तं मदीयं जीवनचरितं मात्रा सावधानया श्रुतम् । श्रवणकाले तस्या विचित्रैव दशावर्तत । कदाचित्सा शृण्वन्त्येव मन्त्रमुग्धेवादृश्यत, कदाचिच्च पर्यश्रुलोचनाभवत्, कदाचिच्चानिमिषाभ्यां लोचनाभ्यां मामेवापश्यत्, कदाचिच्चोष्णदीर्घैर्निश्वासैरधरोष्ठमशोषयत् ।

उदश्रुलोचनया मात्रा मदीयस्सर्वोऽपि वृत्तान्त ऐकैकश्येन श्रुतः । मयापि सर्वोऽप्यात्मनो वृत्तान्तोऽविकलः कथितः, केवलं वृद्धेन रोगिणा सह सल्लापः, स्वर्णसम्पुटादिप्राप्तिश्च न कथिते । सर्वमप्यात्मनो वृत्तान्तं मया सा श्राविता, तया त्वद्य यावन्निजो वृत्तान्तः कोऽपि नोक्तः । ' कथयिष्यामि ' ' कथयिष्यामि ' इत्येवाद्यमपि दिवसो यापितः । तपस्विन्या

मातुर्वदनमण्डलमेव हृदयगतां महतीं चिन्तां व्यनक्ति । तदीयाङ्गमार्दवं च नूनमियं कस्यचिन्महाराजस्य पट्टमहिषीति पिशुनयति ।

तपस्विन्या मातुस्तिस्रः कुट्यस्सन्ति । यत्राहं तिष्ठामि सैवान्याभ्यां महती । इतरयोरेका पूजागृहमित्यन्या महानसमिति च व्यपदिश्यते । पूजागृहं सदैव पिहितद्वारं वर्तते । एषु पञ्चदशसु दिवसेषु कदापि मया पूजागृहं विवृतद्वारं न दृष्टम् । पिधायैव कवाटं पूजामपि करोति सा । पूजागृहद्वारपिधानविषये तस्या महती सावधानता । कदाचिदस्मिन् विषये सा मया पृष्टा कथान्तरप्रस्तावेन वार्तामिमामन्तरधापयत् ।

अपराह्णस्यायं समयः । प्रायस्तृतीयघण्टावादनमपि जातं स्यात् । मां फलमूलादिकं भोजयित्वा माताद्यैव पूजागृहं गता । ममापि तस्य स्वर्णसम्पुटस्योद्घाटनायावसरो लब्धः । समीप एव किञ्चिदयोमयमायुधं पतितं लब्धम् । तस्य साहाय्येन महता परिश्रमेण च स्वर्णसम्पुटमुद्घाटयम् । वस्तुद्वयमेव ततो मयाऽलभ्यत । तत्रैका सुवर्णमयी हीरकजटिता मनोहारिणी मुद्रिका । अन्या च काचित्सुवर्णमयी कुञ्चिका । आभ्यां वस्तुभ्यां को वाभिप्रायः प्रकटीभवेत् , किमपि न ममान्तरमविशत् । 'तिष्ठतु सर्वमिदम्, एकदा पर्वतं तावदिमं पर्यटामि, तत्र पत्रे लिखितमस्ति— ' नीलाचल ' इति, अस्य पर्वतस्य च श्रूयते नाम नीलाद्रिरिति । तर्हि किमस्मिन्नेवाद्रौ कुत्रचिद्गुहायां तद्रत्नगृहमस्ति ? " सर्वमिदं मनसि विचार्य मातुरज्ञात एव नीलाद्रिं प्रति प्रातिष्ठे । अर्धघण्टाकाले पर्वतस्याधः प्रापम् । पर्वतोपर्यारोहणाय वक्रवक्रा काचित्पद्या परमवर्तत । तयैवाहमुपर्यारोढुमारभे ।

अहो ! केयं मनोहारिणी शोभा स्थानस्य ! भगवान् मयूखमाली क्रमेणास्ताचलमुपसरति । सौवर्णैस्तस्य किरणजालैः कृत्स्नमरण्यं सुवर्णमयमिवाजायत । निर्जनेऽत्र महत्यद्रावहमेकाकी ततं इतस्ससञ्चरामि । ग्रैष्मैः प्रचण्डतमैः प्रभाकरस्योस्रैः प्रतापितास्सर्वेऽपि वृक्षा लता गुल्माश्च म्लानता

मापन्नाः किञ्चिदुपशान्ते रविकराणां क्रौर्ये सायन्तनेन शीतेन समीरणेन स्पृष्टाः पुनर्जीवनमिव प्राप्ता महतीं शोभामपूपुषन् । अहमप्येतादृशे स्थाने तिष्ठन् पश्यंश्च शोभामेताम्महान्तमानन्दमन्वभवम् । पुरत एव च स्वच्छस्वादुपानीयवाहि प्रस्रवणं किमप्यासीत्, यस्य शोभा न मया शक्यते वर्णयितुम् ।

अयमेव नीलाचलः । अत्रैव कुत्रचिन्महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य महती सम्पत्तिरस्ति ; परन्तु कुत्रास्ते, न जानामि । यदि समीचीनमभिज्ञानं तत्स्थानज्ञानाय लिखितमेव स्यात्, तर्ह्यद्यावधि किं सा शिष्येतापि ? सप्त सप्त पूरुषा अतीताः, केनापि तत्स्थानं न लब्धम्; का कथा मम दुर्भगस्य तपस्विनः ? कार्येऽस्मिन् हस्तप्रक्षेपो मादृशस्य मूर्खतामन्तरा किं वा प्रकाशयेत् ।

किं तर्हि कार्येऽस्मिन्मया न प्रवर्तितव्यम् ! कुतो न ! अवश्यमेव प्रवर्तिष्ये । को वा जानाति कस्य कीदृशं भागधेयमिति । प्रसिद्धं हीदम्-" स्त्रीणां चरित्रं पुरुषस्य भाग्यं......देवो न जानाति कुतो मनुष्यः " इति । आशा हि नाम बलवती सर्वस्य । आशयैवं हि सर्वमिदं जगद्ध्रियते । एवं स्थिते निराशः किमिति भवानि ! स्यात्कदाचिन्मयैव भगीरथेन भाव्यमिति भगवतस्सङ्कल्पः ।

यावदस्तमनं सूर्यस्य यथाशक्ति पर्वतस्य सर्वेषु स्थानेषु सम्यगन्वेषयम् । यदा च सर्वत एवान्धतमसावृता अभवन् दिशः, तदा कुटीरं न्यवृतम् । माता मामेव प्रतीक्षमाणा वर्तत । दृष्ट्वैव मां साब्रवीत्-"वत्स अद्य यावत्कुत्र गतोऽभवः ? किं नीलाचलं गतोऽभवः ? " इति । मया तु समुचितमुत्तरं समयोचितमदीयत । सायन्तनाय कर्मणे पूजागृहं सा प्राविशत् । अहमपि देहल्यामुपविष्टो नानाविधाभिश्चिन्ताभिस्समाविष्टोऽतिष्ठम् ।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे त्रयोदशं चक्रम् ।

इत्थमेव प्रातस्सायं मध्याह्ने वा यदा यदावसरो लभ्यते, तदा तदा नीलाचलं तं गत्वा सर्वाणि शिखराणि सर्वा गुहाश्च सम्यगवलोकयन्नासम्। 'कुत्राहं गच्छामि ? किं वा तत्राहं करोमि, इत्येतमर्थं कदापि तपस्विन्यै मात्र नावेदयम्। सा तु यदाहं पर्वतात्प्रतिनिवर्ते तदा 'त्वं अमुकं देशं गतः किले' ति स्फुटं वदेत्। अनुक्तमेवेयं कथं जानातीति तु महान्मे विस्मयः।

दिवसेष्वेषु मातुस्स्वभावः पूर्वापेक्षयान्यादृशो दृश्यते। यत एवाहं नीलाचलं गन्तुमारभे तत एवेमां चिन्ताग्रस्तां सन्देहशीलां च तर्कयामि। यदेयं पूजागृहं प्रविशति तदेव खल्वहं बहिर्गच्छामि, एवं स्थिते कथमियं जानाति 'अमुकं देशमहं गत' इति।

पर्वतात्प्रतिनिवृत्तमागतं मामियं सकौतुकं सविस्मयं च किञ्चिदपवार्य पश्यति। अहं त्वजानान इव किमपि तिष्ठाम्यविकृतः।

अद्य यावदस्या जीवनवृत्तान्तश्रवणस्यावसर एव न लब्धः, यतो न मे कार्यान्तराय विरामः--न चास्यास्समीप उपविशाम्यपि। दिने दिने क्रमश इयं चिन्तया खिन्ना विवर्णा च परिदृश्यते।

इत्थमेव व्यतीत एको मासः पश्यतो मे, न च रत्नगृहस्य कोऽपि वृत्तान्तो ज्ञातः। अन्वेषणे तु तस्य मया यावच्छक्ति प्रयत्नः कृतः।

एकदा तु मध्याह्ने भुक्तपीतोऽहमळिन्दे सन्निविष्ट आसम्। मन्ये सुप्तोऽपि। माता च देवपूजायै पूजागृहं प्रविष्टासीत्। अचिन्तितमेव कर्णपथं गतेन केनचिन्मनोहरेण गीतेन प्रबुद्धोऽभवम्। उन्मील्य नयनेपश्यंश्च कमपि नालभे। उत्थाय तत इतः परिभ्रमन्नपि न कमपि। पूजागृहमपि यथापूर्वं पिहितकवाटमन्तर्दत्तार्गळं च। कवाटिकायां किमपि रन्ध्रमपि नासीत्, येनान्तर्गतं द्रष्टुं शक्नुयाम्।

गीतेन त्वनेन मे मानसं व्याकुलमभवत्। यदा कथञ्चिदपि मनसस्स्वास्थ्यं न समभावयम्, तदा गिरौ पर्यटनमेव समुचितं निरचिनवम्। तेषु दिवसेषु गिरिपर्यटने महदेव कौतुकं मे समभवत्। यदा यदावसरो लभ्येत तदा गिरिपर्यटनमेवैच्छम्। येन गीतेनाहमभुत्सि--तदिदं गीतम्—

॥ द्विपदी ॥

कतिचिदहानि न सङ्गतमिति माकलयस्स्म रुषश्छुरितम्।
मतिमन्मधुरं कृतपदमनिशं मनसि मम त्वच्चरितम्॥
नियतं दूरे तिष्ठतु गात्रं निकटे चेतोऽविरतम्।
प्रयताः प्राणास्त्वदधीना मे प्रियतम न किमपि दुरितम्॥

स्वर्णसम्पुटं हस्ते गृहीत्वाहं पर्वतं प्रति प्रातिष्ठे। अत्रागतस्य मे मासत्रयं व्यतीतम्, एतन्मध्य एव मयागिरेस्सर्वाणि स्थानान्यवलोकितप्रायाणि। किमित्यवलोकितप्रायाणीत्येव कथयामि, द्विस्त्रिर्वैकैकं स्थानं मयावलोकितम्। केवलं दक्षिणतः पर्वतस्यैकं शिखरमेव नावलोकितम्, तच्छिखरपर्यन्तं गमनं किञ्चिदसाध्यमिव। भयानकं च तत्स्थानम्। अनवलोकितपूर्वस्य तस्य स्थानस्यावलोकने महती समुत्कण्ठा मे समुदभूत्। तत एव गन्तुमहं निरचिनवमपि।

निश्चयमात्रेण किं वा भवतु? तत्स्थानगमनाय न कोऽपि मार्गो न वा काऽपि पद्याऽवर्तत। मम तु तत्स्थानगमनमत्यन्तमावश्यकम्, तर्हि किमत्र कर्तव्यम्? अन्ततो महता साहसेन स्मरन्मनसि भगवन्तं वृक्षाणां मूलानि शिलाखण्डांश्चावलम्ब्योपर्यारोढुमारभे। किं कथयामि तस्य मार्गस्य दुर्गमताम्! यदि किञ्चिदप्यनवधानं दृष्टिविभ्रमो वा स्यात्संयमिन्यामेवात्मानं पश्येयम्।

अस्तु, यथाकथञ्चित्पतन्नुत्तिष्ठन् कण्टकैश्शरीरं विदारयन्नुच्चैर्निश्वसंश्च तदेव शिखरं प्रापम्, यद्बहुभिर्वृक्षैर्गुल्मैश्च समाच्छन्नं दूरात्पश्यतां दृष्टिपथमेव नोपगच्छति।

हा धिक्! कीदृशमिदं भयङ्करं स्थानम्! केयं सर्वतोऽपि निश्शब्दता! न मनुष्यो न वान्यः कोऽपि प्रादृश्यते! अत्युच्चतमा देवदारु-

सालादयो वृक्षाः केवलं दृश्यन्ते। भगवान् सहस्रकिरणोऽपि क्रमेण संहरन् करान्सहस्रमपि पश्चिमत उपसर्पति। क्रमेण घनीभावाद्वृक्षाणामन्धकारोऽपि निजमधिकारमशून्यं चिकीर्षुस्सन्नह्यति सर्वतो व्यापनाय। मार्गोऽपि न परिज्ञायते! हा हन्त! किमहमितः करोमि? कुत्र गच्छामि? दुश्शक इतो निर्गमः! व्यर्थमत्रागतोऽस्म्यहम्। आः कष्टम्! नूनमद्य गमिष्यन्ति मे प्राणा निरर्थकमेव। स्वयमेव स्वशिरसि धूळिमपातयम्! इत्यादि चिन्तयन्नहमेकतोऽतिष्ठम्। भयेन गतप्राया इवाभवन्मे प्राणाः। हृदयं कम्पितुमारभत। पश्यत एव मे सर्वतोऽन्धकारावृता अभवन् दिशः। हस्तोऽपि मे नादृश्यत।

अनात्माधीनोऽहं कुत्रचिन्महति गण्डोपलेऽधोलम्बितपाद उपाविशम्। उत्क्षिप्तनयनश्च घनघटाच्छन्नमपश्यं नभः। अतर्क्यं च क्षणाद्वात्यामागमिष्यन्तीम् महतीं च वृष्टिं भविष्यन्तीम्। कथं प्राणानहं रक्षेयमिति चिन्तयंश्च भीतभीतोऽभवम्।

अनतीतेष्वेव पञ्चष्वपि क्षणेषु महान् झंझानिलस्समूलमुत्पाटयन्निव वृक्षान् भिन्दन्निव नभश्शब्देन समाययौ। सूक्ष्मसूक्ष्माश्च शर्कराखण्डा वात्यया प्रेरिता नयनयोरपतन्। करकवृष्ट्येव ताड्यमानं शरीरं क्षौद्रपटललतामिवावलम्बितुमारभत। अनिच्छन्नपि न्यमीलयं नेत्रे। वात्ययोन्मूलितः कश्चन वृक्षो दशहस्तदूरे सशब्दं न्यपतत। तेन महता शब्देनोद्भ्रान्त इवाहमभवम्। विदीर्णे इव च श्रोत्रे। किञ्चिदुपशाम्यत्येव वात्याया वेगे हस्तिशुण्डादण्डानुकारिणीभिर्धाराभिर्वृष्टिः पतितुमारभत। घोरमगर्जन् घनाः। पर्यस्फुरंस्तत इतो विद्युल्लताः। जीवनाशया च परित्यक्तोऽहमभवम्। नातिदूर एवापतदशनिः, इदमेव भागधेयम्—यन्मे शिरसि नापतत्। अथवा दौर्भाग्यमेव मे। अशनिपाते हि सति क्षणादुन्मुक्तो भवेयं सर्वैरपि दुःखैः। प्रभया च दुर्निरीक्षया शनैर्निर्मीलिते मे लोचने। मूर्छामिवाहमापन्नस्सचीत्कारं न्यपतं भूमौ।

॥ अथ पञ्चदशं चक्रम् ॥

(रहस्यप्रकाशः ।)

पुनरपि तेनैवातिमनोहरेण गीतेन येन पूर्वेद्युर्मध्याह्ने व्यपगतनिद्रोऽह ममवम्, प्रबुद्धोऽभवम् । विस्फारितलोचनश्चाहं कुत्रचित्सुन्दरतमे परिष्कृते रत्नस्तम्भशतसमलंकृतेऽन्तर्गृहे मुग्धमनोरमे मृदुलतमे शयने शयानमात्मान-मपश्यम् । शिरश्च सुखस्पर्शे कुत्रचित्पट्टोपधाने निविष्टमवर्तत । तत्र चान्त-र्गृहे समुचितेषु स्थानेषु भित्तिलग्नानि नानाविधानि मनोहराणि चित्राणि, विचित्ररचनानि चातिपृथुलानि दर्पणानि, एकशाखान् द्विशाखांस्त्रि शाखान् पञ्चशाखांश्च दर्शनीयान् भित्तिदर्पणदीपान् (Wall Lamps) पटलाधारदारुषु पट्टवितानादधोलम्बमानाश्चानन्तशाखान् दर्पणमयान् लम्ब मानदीपान् (Hanging Lamps) शुद्धस्फटिककुट्टिमे यथोचितं भि-त्तिपार्श्वेषु निहितानि पट्टमयकुथापरिष्कृतानि चतुष्पदानि षट्पदान्यष्टपदानि च सुखोपवेशिनी सुखशायिन्यादीनि, मध्ये चैकपदं वर्तुलं पट्टकथावृतं नानावर्णैर्दर्पणमयैर्नवसुगन्धिपुष्पालङ्कृतैः पुष्पनिधानैश्शोभमानैः परितश्च बह्वीभिस्सकुथाभिस्सहस्तोपधानाभिरतिमूल्याभिस्सुखोपवेशिनीभिः परिवृतं पीठं चापश्यम् ।

सर्वमिदमवलोकयंश्चाहम् – ‘ किमहं जागर्मि ? अथ स्वपिमि ? किमस्म्यस्मिन् लोके ? अथ मु ृ न्, ’ इत्यादि नानाविधसंशयाकुलमनाः क्षणं विचित्रायामेव दशायामतिष्ठम् । अचिन्तयं च – “ कुत्र तद्व्यानके पर्वतशिखरेऽशनिपातेन मूर्छनम् ? कुत्र चेदं सुखैकताने मणिमये गृहे शय्यायां शयनम् ? किमियं माया ? आहोस्विदिन्द्रजालं कस्यापि ? अथ ममैव मनसो मोहः ? ” इति । सन्देहापाचिकीर्षया च नयने निमीलयन्न किमप्यपश्यम् । अथोन्मीलयंश्च पुनस्तान्येव दृश्यान्यवालोकयम् । तेन

च सत्यमिदं सर्वमिति निश्चित्य शयन एवोत्थायोपाविशम् । अवधानेन च परितस्सर्वाण्यवलोकयितुमारभे । उपधानपार्श्वे च नयने प्रसारयन्यदपश्यम्, तदत्यद्भुतं किमप्यासीत् । तन्मे मानसमपाहरत् । अहो ! किं सैवेयम्— या संसारसागरस्य नौकेव, या च प्राणारामस्य नन्दनवनस्य पारिजात इव ! किं सैवेयम् ; या मम सर्वस्वभूता, पूजनीयतमा देवी ? आम् आम्, सैवेयं देवी राज्ञी ।

यदा च मनस्ययं भावस्समुदभूत्तदा किलामन्देनानन्देन भरितोऽहं रोमाञ्चितगात्रस्तस्या मनोहराया मूर्तेश्चरणयोर्निपतितुमचलम् । सा तु कृतस्मिता द्वित्राणि पदान्यपसृत्यातिष्ठत् । ततस्सविस्मयस्सकौतुकमपृच्छमहम् — " देवि राज्ञि ! कथमहमत्र ? कस्य पुण्यस्य बलेन स्वर्गतुल्यमिदं स्थानमहमनुप्राप्तः ? केन वा सुकृतेन पुनस्ते दर्शनमभवत् ? बध्नाम्यञ्जलिम्, पतामि ते चरणयोः, प्रकाशय रहस्यम्, मास्म निमज्जयस्संशयसागरे प्लवमानं माम्, शपामि शिरसा मे । " इति । देवी राज्ञी त्वब्रवीत् – " किमित्येतावान् सम्भ्रमः ? तूष्णीं तिष्ठत, स्थिरा भवत, उपविशत ; अद्यैव सर्वं रहस्यजातं प्रकाशतामेष्यति । " इति ।

कांश्चित्क्षणांस्तूष्णीं स्थित्वा देवी राज्ञी सस्मितं पुनरवदत्— " एतावतः कालस्यानन्तरं सर्वोऽपि तवापद्व्यनश्यत् । दुःखमयानि दिनानि सर्वाणि व्यत्ययुः । इतः एकमेकं निजं वृत्तान्तं मया कथ्यमानं शृणु । तिष्ठतु तावदिदम्, यदाशनिपातेन पार्वते शिखरे त्वं मूर्छितोभवस्तदा किं किं वस्तु त्वन्निकट आसीत् ? स्मरसि कच्चित् ? कथय, पश्यामि । " इति ।

श्रुतवत एव मे स्वर्णसंपुटं स्मृतिपथमागात् । करौ करं प्रसारयता च संपुटं नालभ्यत । मनो मे शून्यप्रायमभवत् । संभ्रान्तश्चाहं देव्या राज्ञ्या एव वदनमपश्यम् । देवी राज्ञी तु सहासमवदत् – " किमित्येवं विचलितो भवसि ? गृहाणेदं संपुटं भवदीयम् । इदमेव खलु तद्भावत्कम् ? " इति ।

" आम्, इदमेव ?" इति कथयन्नहं संपुटमगृह्णाम् । देवी राज्ञी त्वपृच्छदेवम् — " तपस्विन्या मातुः पूजागृहमपि कदाचित्त्वया दृष्टम् " इति ।

अहं चाब्रुवम् — " कदापि न, न तया कदाचिदपि वा दर्शितम्, न वा मम तद्दर्शनस्य कोऽप्यवसरो लब्धः । कथं न मावसरो लभ्येत ? सर्वदा रात्रिन्दिवं तद्गृहं पिहितद्वारमेवावर्तत । देवि राज्ञि ! सर्वमिदं रहस्यं झटिति प्रकाशय । स्मराम्यहम् – तदा पर्वतशिखरे मूर्छितो निपतित आसम् । कथं तावत्तव निपतिता मयि दृष्टिः ? "

देवी राज्ञी समन्दहासमवदत् — " साधु, शृणु, कथयामि, तव मातुस्तपस्विन्याः पूजागृहादिमं पर्वतं यावदस्ति काचित्सुरङ्गा । येनाभिप्रायेण त्वमिदं पर्वतमन्वेष्टुं गच्छन्नासीस्सापि तेनैवाभिप्रायेण सुरङ्गामार्गेणागच्छन्त्यासीत् । "

अर्धोक्त एवाहमवदम् — " किं तद्धनेनैव कारणेन पार्वतं सर्वं वृत्तान्तं कथयन्त्यासीत् ? पर्वते यत्र यदाहं गच्छामि, सर्वमिदं तत एव सा जानन्त्यासीत, मां च सर्वं वृत्तान्तं कथयित्वा विस्मापयन्त्यवर्तत ? किमकथयः ? येनाभिप्रायेणाहं पर्वतं गच्छन्नासं तेनैव सापि गच्छन्त्यासीदिति वा ? किमस्य तात्पर्यम् ? झटिति कथय का नाम सा ? देवि झटिति कथय । का नाम सा ? न चेदहं भवाम्युन्मत्तः । " इति ।

देवी— " का सा–कथयानि वा, सत्यं वद, कथयान्येव वा, साधु तर्हि, शृणु, मनो दृढमवस्थापय, मास्म नाम सम्भ्रमः ! शृणु– सैव ते जननी, या त्वामवहद्दश मासान् गर्भे, सैव- इयं ते माता।

अहम् — " ऐं ! ऐं !! किमकथयः ! सैव मे माता । सैव वा मे प्रसावित्री जननी । कुत्र सा । माता मे कुत्रास्ति ? देवि राज्ञि ! किं सत्यमेव सा मे माता ? "

ततोऽधिकं किमपि वक्तुं नाशक्नम्, कण्ठं रुरोध बाष्पोद्गमः । नयने चोदश्रुणी अभवताम्, नैकोऽपि शब्दो गलान्मे निरसरत् ।

कियतः कालादनन्तरं देवी राज्ञी पुनरेवं वक्तुमारभत— " सत्यम् , सैव ते माता , मन्येऽद्यावगच्छसि— यथा सा तव पर्वतभ्रमणवृत्तान्तमज्ञानादिति । अस्तु , इतः परं शृणु । ह्यो मध्याह्ने यदा त्वं देहल्यां सुप्तोऽभवस्तदाहं पूजागृहे त्वामेवाधिकृत्य मात्रा ते सह संलपन्त्यवर्तिषि । संलापमध्य एव त्वन्निकटे स्वर्णसंपुटमेकं वर्तमानं सदा त्वया रक्ष्यमाणं चावगत्य महान्मे विस्मयोऽजनि । अज्ञासिषं च तव शिरःपार्श्वे उपधानस्याध एव तस्य स्थितिम् , झटित्येव गत्वा तव शिरःपार्श्वे उपधानस्याधस्ताद्धस्तं प्रसार्य स्वर्णसंपुटं गृहीतवती । उद्घाट्य दृष्टवत्याश्च मे सर्वेऽपि सन्देहा व्यनश्यन् । पुनश्चोपधानस्याधस्तादेव तन्न्यधाम् । ततश्च तव कर्णयोस्समीप एव किंचिद्गीतं गायन्ती क्षणं विलम्ब्य ततोपासरम् ।

यदाहं गायन्त्यासं तदैव माता ते सुरङ्गामार्गेण पर्वतमगमत् । छन्नगात्रा चाहं त्वामपि शयनादुत्थाय तत्रैव गच्छन्तमपश्यम् । अहमपि सुरङ्गामार्गेण तव मातुस्समीपमगाम् । कुत्र त्वं गतोऽसीति तु नावाभ्यामज्ञायत । एतावत्येव समये वृष्टिरप्यागमत् । अशनिपातश्चाभवत् । त्वामधिकृत्यावां चिन्ताकुले अभवाव । किञ्चिदुच्चं पर्वतशिखरमारुह्य चतुर्दिशं पश्यन्त्यावावां कस्यापि रोदनशब्दमशृणुव । तेन च विशेषतश्चिन्ता समभवत् ।

एतावत्येव दक्षिणतो दृष्टिर्निपतिता अशनिपातेनोच्चतमं पर्वतशिखरं विशीर्णमपश्यत् । तत एव पश्चात्पदान्क्रममाणाहं कञ्चन शवमपश्यम् । दृष्टवत्या एव मे व्यशीर्यतेव शिरः । किञ्चिदग्रतः प्रसृतवत्याश्च व्यदीर्यतोरः । सर्वा दिशोऽन्धतमसावृता अदृश्यन्त । उरस्ताडयन्त्यहं तत्रैवोपाविशम् । कियन्तञ्चित्कालमहमप्यचेतनैवासम् । यदाहं सचेतनाभवं तदा तव मातरमपि साक्रन्दनं तत्रैवागच्छन्तीमपश्यम् । तदात्वे वृष्टिर्निश्शेषत उपशान्तावर्तत । निशाकरस्याप्युदितस्य घटिकैका । समागतायां

मातर्युभे सम्मिळिते त्वामत्रानयाव । अग्निना ते शरीरं तापयितुमारभे । कृत्स्नां रात्रिं त्वमभवो विचेतनः । प्रातस्तेऽभवच्चेतना । ग्रामाद्दुग्धमानीय कोष्णं कृत्वा त्वं पायितोऽभवः ।

अथासि त्वं सुस्तः । माकुरु चिन्तां कस्यापि । इदमेव ते रत्नगृहम्, यस्यैव कृते त्वयेमान् श्रमोऽङ्गीकर्तव्योऽभवत् । इदं किल कस्या अपि गुहायाः पार्श्वे गिरिं भित्त्वा निर्मितमास्ते । निर्मातृभिश्चतुरैर्यथात्र वातः प्रकाशश्चागच्छेत्तथा निर्मितमिदं गृहम्, अत्र बहून्यपवरकाण्यङ्गणानि च बहुमूल्यैर्वस्तुभिरलङ्कृतानि सन्ति । कोट्यधिकरूप्यमितं द्रव्यमत्र निहितमस्ति । समयान्तरे तत्सर्वं ते दर्शयिष्यामि । उपर्यारोहणाय बहवो मार्गास्सन्ति, येऽद्य यावच्छन्ना आसन् । प्रधानमार्गस्तु स एव यस्सुरङ्गाया अन्तिमभागेऽस्ति । यतो बाह्ये गन्तुं ते माता शक्ताभवत् । तयैव कुञ्चिकया, या तेऽस्मिन् स्वर्णसंपुटेऽभवत, कवाटिकामुद्घाट्यावामत्र प्रविष्टे स्वः ।

यस्य कृते त्वयेयद्दुःखमनुभूतम्, येनैव निमित्तेन तव वन्यवत्सरेऽपि महतीमापदमन्वभवन्, तदेवेदं नष्टं धनं अद्य तव हस्तगतमभवत् । एतावतः कालस्यानन्तरं तवापि वृत्तान्तः प्रकाशतां प्राप्नुतः । नासि त्वमद्य स तपस्वी भिक्षुको वा ? तव हुङ्कारेण केवलं रायस्तूलमिव वात्यया च विनाशं प्रपद्येत । सर्वेऽपि तस्यानुगामिनस्ते चरणयोर्लुठ्युः । इतस्त्वया न कुत्रापि परिभ्रमणीयं भविष्यति । सौवर्णे सिंहासने त्वमुपवेक्ष्यसि । नाद्य त्वं सः दीनो हीनो व्रजेन्द्रभूषणः । अपि तु महाराजान्नरेन्द्रनारायणात्सप्तमस्य महाराजस्य श्रीश्रीनारायणभूपबहादुरस्य कुमारोऽसि । इतःप्रभृति श्रीमान् भूपेन्द्रनारायणरायभूपबहादुरो नामासि । अयमेव ते गुप्तो वृत्तान्तः ।" इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे पञ्चदशं चक्रम् ॥

०—[+]—०

अत्यद्भुतस्य तस्य मणिमयस्य गृहस्य सर्वानपि भागान्सम्यगवलोक्य देव्या राज्ञ्या सह कुटीं प्रत्यहं प्रातिष्ठे। देवीराज्ञी यथा यथाद्भुतान् रहस्य वृत्तान्तान् प्राचीकशत्तथा तथा विस्मयः कौतूहलं च मेऽभिवर्धमानमभवत्। अचिन्तितमेव कश्चिदागत्य प्रणम्यातिष्ठत्किञ्चिद्विवक्षुरिव।

देवीराज्ञी तमवलोक्याब्रवीत्— " कः! विजय! को वृत्तान्तः?" इति। विजयोऽपि सविनयं प्रत्युदैरयत्— " समीचीन एव सर्वो वृत्तान्तः, कुटी मनुष्यैरस्ति पूर्णा। तपस्विनी माता भवत एव प्रतीक्षते। " इति।

ततः क्षणमप्यविलम्ब्य झटित्याश्रममेवावामगच्छाव। द्वार एव मातरमहमपश्यम्। दृष्टमात्रमेव स मां स्नेहेनाकृष्योत्सङ्गेऽकरोत्। शिरस्युपाघ्रायैवमवदच्च— " आगच्छ वत्सागच्छ, त्वम्मे प्रमुषितन्धनमसि! दर्शनेन ते शीतं बभूव हृदयम्। नूनं स एव त्वं मे प्रियतमः पुत्रोऽसि, यं वर्षत्रयवयस्कं परित्यज्यागताहम्। वत्स त्वया विना कृताया मे रुदन्त्याः परितपन्त्या एव विंशतिवर्षा अतीताः। आगच्छ तात, आगच्छ, अन्तर्गत्वा पश्य, के के तत्र सन्तीति।" इति। इत्थं वदन्त्या एव तस्या नयनाभ्यां प्रावर्तत धारयाश्रु प्रवोढुम्। अहमपि नाशकं किमपि वक्तुम्। उत्सङ्गादवतीर्याभितो गच्छन्त्यास्तस्याः पृष्ठतो गन्तुं प्रावर्तिषि। परिवृत्तकन्धरश्च न देवीं राज्ञीं न वा विजयं तत्रापश्यम्। न जानामि कथं कदा तावन्तर्हिताविति। द्वारान्तः पादं निदधतैव मया कश्चिद्दृष्टः, यस्य दर्शनमात्रेण दिङ्मोहमिवाहं प्रत्यपद्ये। आः! स एवायं वृद्धः, यमहं कारागृहेऽद्राक्षम्। येन च मे पत्रग्रन्थिस्स्वर्णसम्पुटश्चादायिषाताम्। एष खलु मया तत्र मृतो दृष्टः। कथमयं जीवन्नत्रागतः? को वा वृत्तान्तः? किमपि हृदयं नावतरति। इत्यादिचिन्तयन्नहं तमेव वृद्धमभिमुखः पश्यन्नतिष्ठम्।

एतावत्येव मातापि मे कुत्रचिदगात् । वृद्धो मां हस्तसङ्केतेनात्मनो निकटमाह्वयत् । अहमपि धैर्यमवष्टभ्य तन्निकटमगाम् । स च प्रेम्णा मृदुता मे हस्ताववलम्ब्यावदत् — " अपि प्रत्यभिजानासि ? माम् , स एवाहं तव स्निग्धो वृद्धः । किमिति मां दृष्ट्वा त्वं तूष्णीं तिष्ठसि ? अबिभेः किम् ? " इति । अहन्तु वदनमनुद्घाटयंस्तमेवालोकयंश्चावर्तिषि । वृद्धः पुनरब्रवीत् — " सत्यमिदं भयस्यैव स्थानम् । यः कोऽपि कदाचिन्मृतो दृष्टः , स एव चेत्पुनः कुत्रचिज्जीवन्दृश्येत , नूनं तत्र भयं भवेत् , किन्तु– वत्स नाहं तदा सत्यं मृतोऽभूवम् , केनचित्तीक्ष्णेन विषेणोपयुक्तेन मृत इवाचेतनः परमभूवम् । यदि तदा तथा नाभविष्यत्तदा ततो बहिरागमनं दुश्शकमभविष्यत् । तत्रैव कारागृहे मर्तव्यमभविष्यत् । वत्स ! किमद्यावगतं सर्वम् ? " इति ।

सर्वमिदं श्रुतवतो मे महान्विस्मयोऽजनि , अकलयं च मनसि– ' चातुरीयं सर्वा देव्या राज्ञ्या एव । कुत एतावती शक्तिरन्यस्य कस्यापि ' इति । इदमेव विचिन्तयन्नुपाविशं तस्य पार्श्व एव ।

वृद्धोऽवदत्– " सर्वमिदं कस्य कार्यम् , अपि जानासि ? देव्या राज्ञ्या दयामय्या एवेदं सर्वं कृत्यजातम् । अस्तु , ततःपरं शृणु । किं मे नामधेयं तत्तु तस्मात्पत्रादवगतमेव स्यात् ? कोऽहमस्मीति तु मन्ये जानासि नाद्य यावत् । न कापि हानिः , उत्तरत्र स्पष्टीभविष्यति । प्रथमतस्तस्मात्संयमिनीसदृशात्कारागृहाद्बहिरागमनवृत्तान्तमेव तावच्छृणु । यदा कारागृहात्तस्मान्निर्गमनस्य कोऽप्यन्य उपायो नालभ्यत , तदा देव्या राज्ञ्या कश्चिदन्य एवोपायोऽवलम्बितः । तस्या निकटे किञ्चिद्विषमस्ति , येन पीतेन मनुजो दिनत्रयं शववदचेतनस्तिष्ठेत् ; औषधं च किञ्चिदस्ति , येनोपयुक्तेन तत्क्षणात्स पुनस्सुस्थो भवेत् । देव्या राज्ञ्या दानपत्रस्य

तदाते तुभ्यमहं यत्कथयं तद्देवीराज्ञ्यपि न जानाति, किमुतान्ये तुभ्यं सर्वं तत्कथयित्वा विचेतनोऽहमभूवम्, त्वं च यथा मदुक्तं सर्वं कार्यं निर्वर्त्य ततः पलायथाः। ततस्तस्मात्स्थानाद्यथाहं निष्क्रान्तस्तत्कथयामि शृणु। यदहं वदिष्यामि तद्देव्या राज्ञ्या मुखान्मया श्रुतमित्यवधेहि।

यदाहं विचेतनोऽथवा मृतोऽभवम्, तदा पश्यतोहराणां दृष्टीर्वञ्च यन्ती मां बहिरकरोत्, न्यधाच्च तदानीमेव मृतस्य कस्यचिन्मत्तुल्यदैर्घ्यस्य शवं मत्स्थाने, समावृणोच्च वस्त्रेण शवन्तमापादचूडम्। प्राकाशयच्च ततो मां रोगेण चिरादनुभूयमानेन मृतम्। श्रुत्वा चेमं वृत्तान्तं पश्यतोहरास्स-मागत्य शवन्तं कुत्रचिद्द्रोण्यां निधाय वस्त्रावृतमेव कस्यचिद्दर्याम् कुत्र चिदपातयन्। यत्राहमपवरकेऽभवं तस्मिन्सूच्यन्वेषं सम्यगवलोकितोऽपि नैवालभन्त यत्किञ्चिदपि। निराशाश्च यथागतमगच्छन्। इयमेव मे कथा। अथेदानीं त्वं त्वदीयामेव कथां शृणु। इत्युक्त्वा गोविन्दलालमाह्वयत्।

आहूतमात्र एव च गोविन्दलालो यश्शृंखलाबद्धपादेन निगळित हस्तेन रायेण सहागत्य पुरतोऽतिष्ठत्। रायं दृष्टवतो मे नाभवत्सीमानन्दस्य विस्मयस्य च जातस्य मनसि। वृद्धो हस्तेन रायं निर्दिश्य मामवदत्। "अपि प्रत्यभिजानासि! व्रजेन्द्रभूषण! क एते महान्त इति।" इति। अहन्तु घृणया महत्या रायं द्रष्टुमपि नाशकम्। दृष्टमात्र एव तस्मिन् स्तम्भे शरीरे समुदचलदिव। अवदं चैवमहम्– "अलमलम्, इतोऽपि भवन्त एतमधिकृत्य किमपि मास्म पृच्छत। नाहमेनं नीचं नराधमं प्रत्यभि जानामि, अनेनैव नृशंसेन निमित्तभूतेन मया यद्यद्यादृशं यादृशं कष्टमनु भूतं मन्ये भवद्भिरश्रुतमेव स्यात्। एतादृशास्तु नृशंसा राक्षसानामपि कुलेषु नूनं नोत्पद्येरन्। कथमयं दुष्टो गृहीतः; कथयत।" इति।

वृद्धस्तूच्चैर्हसन्मामवदत्— " हहहह ! व्रजेन्द्रभूषण ! त्वया त्वेको च्चारणेन बहवश्शब्दा उक्ताः । एनमेवाधिकृत्यैतावत्कथयंस्त्वं जानामि कियत्कथयिष्यसि तमधिकृत्य , यमष्टादशवर्षाण्वितेति समबोधयः । वत्स ! सत्यमुक्तं त्वया राक्षसानामपि कुलेषु नैतादृशा उत्पद्येरन्निति । आस्ताम् , अपि दिदृक्षसेऽन्यमपि महात्मानम् ? " इति ।

एतावदुक्त्वा वृद्धो विजयमाजुहाव । अवदच्च रायम्– " रायाः ! किमिति तिष्ठन्ति भवन्तः , उपविशन्तु महता किल परिश्रमेण चिराल्लब्धं भवतां दर्शनम् " इति । श्रुत्वा चैतद्रायोऽवनतशिरास्तत्रैवोपाविशत् ।

एतावत्येव मम पूज्यः पिता , यस्य किल हस्तपादं निगाळित-मवर्तत , येन चाहमष्टादशवर्षान्पुत्रवल्लालितः पालितश्च , विजयेन सह समदृश्यत । वृद्धस्तु तन्दृष्ट्वैवाब्रवीत्— " आगच्छत , आगच्छत हरिहरप्रभवः , किमितीयद्बिभ्यति भवन्तः , भवादृशो हि महात्मानः कुतोऽपि न बिभ्यति " इति । गोविन्दलालं चाब्रवीत्— " गोविन्दलाल किमिति विलम्ब्यते ? यैर्यैरागन्तव्यं सर्वांस्तानानय । अद्यैव सर्वं रहस्यं प्रकाशतामेतु । " इति ।

श्रुत्वा चैतद्गोविन्दलालो निष्क्रान्तः । क्षणाच्च रायस्यानुचरैर्लोह शृङ्खलानिगळितहस्तपादैः पुनः प्राविशत् । गङ्गाधर एतेषां रक्षणे न्ययुज्यत । एतावत्येव पूजागृहादायान्त्यौ देवीराज्ञी तपस्विनी माता च समदृश्येताम् । आगात्य च ते अस्माकं पुरतो नातिदूरे कुशासनयोरुपाविशताम् ।

वृद्धश्चतुर्दिशं सम्यङ्निरीक्ष्य गम्भीरमवदत्— " समयेऽस्मिन् सर्वेऽपि सन्त्युपस्थिता अत्र , तपस्विन्या अस्या आश्रमे सर्वेषामेव महात्मना मेकदैव सम्मेळनं कृपाळोर्भगवतो दीनेषु दयाया एव कार्यं नान्यत् । सर्वानहं सप्रार्थनं पृच्छामि— यद्यदहं प्रक्ष्यामि सर्वेषामुत्तरं समीचीनं दास्यन्ति न वेति । " इति ।

ततः कियच्चिरं तत्र निश्शब्दतावर्तत । कोऽपि किमपि नावदत् । तदा पुनस्स वृद्धोऽब्रवीत — " हरिहरप्रभवः ! किमिति किमपि नोक्तं भवद्भिः ? राया: भवद्भिरपि किमपि नाज्ञापितम् ? किं कारणम् ? गम्भीरभावोऽयं कदा धृतो भवद्भिः ? कथयत, मदीयानां प्रश्नानां भवन्त उत्तराणि दास्यन्ति न वा " इति ।

साञ्जलिबन्धं हरिहरोऽवदत्— " महाराजाः ! किमिति मां लज्जितं कुर्वन्ति, क्षाम्यन्तु, कृपाळवो हि भवन्तः, दरिद्रेष्वस्मासु कृपां कुर्वन्तु " इति ।

वृद्धस्सहासमवदत्—" सत्यमहं कृपालुरस्मि, किन्त्वेतादृशी कृपा न केवलं ममैव, कस्यापि न सम्भाव्यते ? हरिहर ! देवता अपीयन्न सहिष्यन्ते । अस्तु, तिष्ठत्विदं सर्वमद्य, पश्चाद्द्रक्ष्यामः । प्रथमं सर्वैरेवास्माभिर्निजो निजो वृत्तान्तो वर्णनीयः । अहमेव तावदादौ कथयामि " इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे षोडशं चक्रम् ॥

॥ अथ सप्तदशं चक्रम् ॥

(वृद्धस्य—कथा ।)

—०—

ततो वृद्ध इत्थं वक्तुमारेभे— " आसीन्मे वासः कल्कत्तानगरस्थ कुत्रचिद्भागे । अहमस्मि महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य वंशे तस्मात्सप्तम पूरुषः । महाराजा नरेन्द्रनारायणो नवाबस्य मीर्जाफराख्यस्य समयेऽभूत् । आदावयं पञ्चसहस्रसैन्याधिपत्ये नवाबेन नियमितोऽपि क्रमेणाभिवर्धमानश्चातुर्येण योग्यतया चामात्यपदवीमलभत । तदात्वे तस्य महत्प्रथितं यशः महद्गौरवं चावर्तत । नवाबोऽप्येनमात्मनो दक्षिणं हस्तममन्यत । लक्ष्म्या अप्यस्मिन्महती कृपाभूत ।

किन्तु कालो नैकरूपो भवति। अधरोत्तरभावस्सर्वत्र भवत्येव। तत्कियत एव कालादनन्तरमस्मिन्नपि शनैश्चरस्य दृष्टिर्न्यपतत्। कमलाकान्तगङ्गोपाध्यायो नाम कश्चित्साधुः पुरुषोऽस्य मित्रमवर्तत। एकं कमलाकान्तं विनान्ये सर्वेऽपि नवाबस्य भृत्यवर्गा नरेन्द्रनारायणमधिकृत्य नवाबस्य कर्णेजपन्। महान्प्रभावः कर्णेजपवचनानामिति न मया वक्तव्यम्। तन्नवाबस्य मीरजाफरस्यापि मनस्तेषां वचनजालेपतत्। क्रमेणान्यादृशीं वृत्तिमवालम्बत नरेन्द्रनारायणे।

सर्वमिदमनुचिन्त्य मीरजाफरस्य विपरीताचरणाद्बिभ्यन्महाराजो नरेन्द्रनारायणः कमलाकान्तेन सम्मन्त्र्य निजमपारं धनं नीलाचलस्य कुत्रचिद्गुहायां गुप्तमन्तरधापयत्। तत उभावपि तौ निजं निजमधिकारं परित्यज्य कलकत्तानगरमागतौ सत्याविलम्बिनौ वाणिज्यमारभेताम्। प्रतिदिनं तयोर्वाणिज्यमत्युन्नतिं बभूव। अत्यल्प एव च काले तौ महाधनिनौ समपद्येताम्। तदानीमेव नरेन्द्रनारायणेन महाराजपदव्यपि प्राप्ता। महता सुखेन शिष्टमायुः क्षपयितुमारभत।

कतिपयेष्वेव वत्सरेषु परं लोकमगाच्च। अन्तिमे काले चात्मनः पुत्रं श्रीकृष्णनारायणमेव दानपत्रमुखेन कृत्स्नस्य धनस्य स्वामिनमकरोत्। पक्षाघातेन च तस्य प्राणवियोगो जातः। कृष्णनारायणस्तु कलकत्तास्थितस्य धनस्यैव केवलं स्वामित्वमभजत। नीलाचलस्थितं तेन नालभ्यत। बहु प्रयस्यतापि तेन नीलाचलस्थितस्य रत्नगृहस्य किमप्यभिज्ञानं नोपलब्धम्— यतो दानशासने केवलमियदेव लिखितमासीत्, यथा— "नीलाचलस्य कुत्रचिद्गुहायां महाराजस्य नरेन्द्रनारायणस्य गुप्तधनं रत्नगृहं वा स्थापितमस्ति। एतद्वंश्यो यो वा कोऽपि धनमिदमन्विष्योपलभेत स एवास्य स्वामी भविष्यति" इति।

कमलाकान्तस्य कथां शृणुत— तेऽपि मित्रस्य वियोगमसहमानाः कतिपयेष्वेवाहस्सु परं लोकमगुः। व्रजेन्द्रभूषणः श्वशुरगृहभ्रमेण यत्र गतो बन्दीकृतोऽभूत्, तदेव कमलाकान्तस्य गृहम्। गृहमिदं कमलाकान्तस्य

वंशजा एवानुभवन्तिस्म परम्परया । अस्माकमत्यन्तहिता देवी वीरजा-सुन्दर्यपराभिधाना तस्यैव वंशं भूषयति । अस्याः पिता भैरवचन्द्रगङ्गोली नामा । पितास्या एनां बाल्ये वनलतानाम्ना ह्वयतिस्म ।

तिस्र एता भगिन्यस्सहोदर्यः । इयमेव सर्वकनिष्ठा । ज्येष्ठा तरु-लता रायस्य कपटचक्रे पतिता कुत्र गतेति न ज्ञायते । जनास्तु तामति सारेण मृतां कथयन्ति । मध्यमा भगिन्यस्याश्शशिबालानाम्नी नितरामेव सुन्दर्यवर्तत । अस्यास्तस्याश्च सर्वेऽवयवाः प्राय एकरूपा दर्श कानां प्रत्यभिज्ञाने महत्कष्टमापादयन् । तस्या अपि कौमारहरणाय बहु प्रयतितमेतेन । अनभ्युपगच्छन्तीं चैतदभिप्रायन्तां तस्मिन्नेव कारागृहे, यत्र व्रजेन्द्रोऽपि कियन्तं कालमवात्सीत्, न्यरुणत्सुचिरम् । अन्ततस्ता रायस्य निर्बन्धमसहमाना रायेण सह मिथुनीभूय स्थातुमारभत । तस्या अपि मृताया अद्य मासत्रयम् ।

यत्कालिकं वृत्तान्तमिदानीमहं वर्णयामि, तस्मिन्काले वीरजा सुन्दरी किञ्चिन्न्यूनाधिकद्वादशवर्षवयस्कासीत्, बाल्ये वर्तमाना रायेण सम्यग्रक्ष्यमाणा नेयं बाह्यान्वृत्तान्तान्किमप्यधिगन्तुं नाशकत् । तथापीयं बाल्यादेव कुशाग्रबुद्धिरवर्तत । गोविन्दलालस्योपदेशेनेयं पुरुषवेषं धारयन्ती बहिर्विचरितुमारभत । निजं कार्यमप्यवेक्षितुं प्रावर्तत ।

अयमेव धूर्ताग्रेसरो रायोऽस्याः प्रधानः कार्यकरः । अस्य च विश्व नाथराय इति नाम । भैरवचन्द्रोऽन्तिमावस्थायां निजां सर्वां सम्पदं कन्यात्रयं चैतदधीनं कृत्वाम्रियत । मृतमात्र एव तस्मिन् कृतघ्नोऽयं स्वामि नस्सर्वमुपकारं विस्मृत्य पौगण्डावस्थायां वर्तमानाया अस्या देव्या राज्ञ्याश्शत्रुरभवत् । सहस्रं पश्यतोहरान् सम्मेळय तेषां स्वामी च स्वयमभवत् ।

इत्थमस्मिन्नस्याश्शत्रुतां प्रतिपन्ने भैरवचन्द्रस्य भृत्येषु कृतज्ञाश्चत्वारो गोविन्दलालो गङ्गाधरो जयपालो विजयश्च नामभिरुपरि रायस्य पक्षपात मभिनयन्तोऽन्तर्गुप्तमस्या देव्याराज्ञ्यास्साहाय्यकमाचरितुमारभन्त । एते-षामेव चातुर्येण साहाय्येन च देवीराज्ञी व्रजेन्द्रभूषणश्चाद्य यावज्जीवतः ।

तन्दानीमेवैते देवीं राज्ञीं वस्तुतो राज्ञीं कर्तुं शक्ता अपि तदीयस्य शासनपत्रादिकस्य रायनिकटे स्थितस्य ग्रहणायेयन्तं कालं व्यलम्बन्त । तिष्ठत्विदम्। अग्रतश्शृणुत ।

देवग्रामवासिनो देवनारायणमुखोपाध्यायस्य स्याली ताराकाली नाम्नी काचित्कुलटा केनाप्युपायेन रायनिकटे स्थितं सर्वं पत्रजातं निजहस्तगतमकरोत् । तच्चाचिन्तितमेव व्रजेन्द्रस्य हस्तगतमभवत् । व्रजेन्द्रस्य हस्ताद्देवीराज्ञी तदेतत्पत्रजातमुपलभ्य रायप्रभृतीन्बन्धकरोत् । इयतः कालादनन्तरं देव्याराज्ञ्या अयं वृत्तान्तः प्रकटतामयासीत् । सत्यमद्य देवीराज्ञी महाराज्ञी संवृत्ता ।

अथेदानीं व्रजेन्द्रमधिकरोमि । श्रीकृष्णनारायणादनन्तरं यावन्तो महाराजा अभवंस्तैस्सर्वैरपि रत्नगृहमन्वेषमाणैस्सफलता नान्वभूयत। अन्ततो मम तातपादेन वैकुण्ठवासिना महाराजेन नरनारायणभूपबहदुरेण नीलाचलः परमन्विष्यतोपलब्धः । रत्नगृहस्य कुञ्चिका–हरीरजटितमेकमङ्गुलीयकं च लब्धम् । रत्नगृहन्तु तेनापि नोपलब्धम् ।

यदाहं चत्वारिंशद्वर्षदेशीयोऽभवम् , तदा तातपादस्य मे संसारेऽस्मिन्ननित्ये वैराग्यमजायत । एकदा च तातो मे मामेकान्ते नीत्वा दानपत्रमिदं स्वर्णसम्पुटं च मह्यमदात् । मां च सिंहासने संस्थाप्य पत्न्या सह वनं प्रातिष्ठत ।

दुरात्मायं हरिहरबनर्जी तदात्वे ममामात्यः । अयमपि रत्नगृहसम्बन्धि सर्वमिदं वृत्तान्तजातं जानातिस्म । अस्यैव कूपदेशेन निजमेकक वत्सलं पुत्रं व्रजेन्द्रभूषणं वर्षत्रयमात्रवयस्कम् , सर्वं च राज्यमेतत्सात्कृत्वा रत्नगृहान्वेषणाय निजपत्न्या सह गृहात्प्रस्थितोऽभूवम् ।

गङ्गायां नौकामार्गेण गच्छतामस्माकमेकं सप्ताहं निरुपद्रवं व्यतीतम्। अचिन्तितमेव कस्मिंश्चन दिवसे सायं घनघनघटाच्छन्नमभवन्नभः । वृष्टिश्च धारया निपतितुमारभत। नौकान्तीरेण संसज्य तत्रैव नौकायां वयं न्यवसाम । नौकायामुपविष्टेष्वेवास्मासु जृम्भिकामुत्सृजत्सु तस्यामेव रात्रौ कियत्येव दूरे नाविकैः कश्चित्प्रकाशो दृष्टः, यो महता वेगेनास्मदभिमुखमेवायन्नासीत् ।

नाविकाश्चोच्चैरेवमुदघोषयन् — " महाराज ! सावधानो भवतु , न जानीमः कोऽयमुपद्रवस्समायातीति " इति । यद्यपि तदानीं नासीन्न्यूनता भृत्यानाम् , अथापि , न जानामि , केन वा कारणेन प्रकाशन्तं दृष्टवत एव मे हृदयं कंपितुमारभत ।

प्रथमतो रात्रिः , तदुपरि देशान्तरम् , ततोऽपि स्त्री सहास्ते , एता दृश्यामवस्थायां मम हृदयमकम्पतेति किमत्राश्चर्यम् ? स च प्रकाशः पश्यत एव मे समीपमुपावर्तत ।

प्रकाशे च तस्मिन् बहुभिश्शस्त्रधारिभिः पूर्णा काचिन्नौकादृश्यत । समीपमागतायामेव तस्यां पञ्चषाश्शब्दा नाळीकयन्त्रस्याभवन् , अस्मदीय-नौकास्थाश्च पञ्चषा धीवरा आहता गङ्गायां न्यपतन् । ततोऽस्मदीयैरपि भृत्यैर्नाळीकयन्त्रैर्गुळिका अमुच्यन्त । तत उभयपक्षस्थैरपि मुच्यमाना गुळिका आकाशं क्षणं निरवकाशमिवाकुर्वन् । छिन्धि , छिन्धि , भिन्धि भिन्धि, गृहाण गृहाण , बधान बधान, इत्यादयश्च शब्दास्सर्वतोऽश्रूयन्त ।

एवमस्मिन्प्रवर्तमाने तुमुले संघर्षे पत्नी मे सन्त्रस्ता मूर्छिता मदीय एवोत्संगे न्यपतत् । किं करोमि ? अनिच्छन्नप्यहन्तामादाय नौकाया अन्तश्छन्नोऽतिष्ठम् । उपरि च महद्युद्धं प्रावर्तत । अन्ततस्सर्वेऽप्यस्मदीया भृत्या अम्रियन्त । पश्यतोहराश्च ते कमपि सम्मुखमायान्तमपश्यन्तो मामेवान्वेषितुमारभन्त ।

परमात्मन्येव विमुखे संवृत्ते कथमहमात्मानं सञ्छादयामि ? अन्विष्यं श्चायमेव रायः प्रथमतो सम्मुखमागतः । तदानीमपि पत्नी मे मूर्छितैवावर्तत । रायं दृष्टवत एव मे महान्क्रोधस्समजायत , सर्वावयवेभ्यश्चाग्निकणा इव प्रावर्तन्त । रायं मुखे नासिकायां बलसर्वस्वेन मुष्टिना प्राहरम् । अभिहत मात्र एव स भूमौ न्यपतत् , पुनर्झटित्युत्थितश्च मां दण्डेन शिरसि प्राहरत् , तेनाहं मूर्छितो धरण्यां न्यपतम् ।

बन्दीकृतमपश्यम् । आत्मनो दशामालोक्य बह्वहमरुदम् । प्राणप्रियां वि-
चिन्तयंश्च नितरामेव दुःखितोऽभवम् । एतावत्येव मम पुरतस्समागत्यायं
राय इत्थमवदत् – " नीलाचलस्याभिज्ञानं न चेत्त्वं मह्यं कथयिष्यसि
श्वानमिव त्वां मारयिष्यामि " इति । श्रुत्वा चाहमिदं मूक इवातिष्ठम् ।
रत्नगृहस्याभिज्ञानावगमायायं मां बह्वेव निरबध्नात् , अथापि न मयास्मै
किमप्युक्तम् । दैवाच्चास्य दृष्टिर्मत्कटिस्थयोर्दानपत्रस्वर्णसम्पुटयोर्नापतत् ।
कदाचिच्चास्य दृष्टिर्वञ्चयता मया दानपत्रं स्वर्णसम्पुटं च तस्यैव कारागृह-
स्यैकतः कोणे न्यधीयत भूमौ गुप्तम् ।

दुष्टस्यास्य कारागृहे मया विंशतिवर्षा यापिताः । इयद्दिवसानन्तरं
मया युष्मन्मुखानि दृष्टानि । अयमेव मे वृत्तान्तः । इतः परं तपस्विनी
देवीयं यदिच्छति तत्कथयतु । " इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे सप्तदशं चक्रम् ॥

॥ अथाष्टदशं चक्रम् ॥

(तपस्विन्याः कथा)

अथ तपस्विनी मातात्मनः कथामित्थमवर्णयत् —

" पश्यतोहरैर्नौकायामागत्य यादृशोऽनर्थः कृतस्स तु महाराजस्य
मुखाद्भवद्भिश्श्रुतः । ततो यद्यदनुभूतं कष्टं मया तत्सर्वं वर्णयामि ,शृणुत ।

यदाहं सचेतनाभवम् , तदात्मनः पुरतस्तिष्ठन्तं रायं महाराजं च
भूमौ पतितं मूर्छितं रक्तप्लावितशरीरमपश्यम् । आर्यपुत्रस्य तादृशीं दशां
दृष्टवत्या एव मे हृदयं न्यदीर्यतेव । ततस्साक्रन्दमहं रोदितुमारभे ।
रुदन्तीमेव मां बलाद्धस्तेन गृहीतुकामो रायो यावदुपसर्पति , तावदात्मनः
पातिव्रत्यं रक्षन्ती स्पर्शादपि तस्य पापीयसो बीभत्समाना किञ्चिदप्यविचार्य
क्षणमप्यविळम्बमाना पूरे गङ्गाया आत्मानमपातयम् ।

मां गृहीतुकामा द्रित्रा मामनु गङ्गायामपतन्। बाह्य देवाभ्यस्तप्लव नाहं महत्यन्धकारे तत्र तेभ्य आत्मानं रक्षन्ती प्लवमाना च दैवात्तेषां दृष्टिषु नापतम्। शनैश्च गत्वाहं नौकायाः पृष्ठतो यत्किञ्चिदवलम्ब्यावर्तिषि। ते च गृहीतदीपास्तत इतोऽन्विष्य मामलभमाना जले निमग्नां मृतां च निश्चित्य गताशङ्का नौकामुन्मुक्तबन्धनामकार्षुः। गच्छन्तीं च नावमन्वहमपि लम्बित गात्रा प्रावर्तिषि गन्तुम्।

कृत्स्नां रात्रिमेवमेव नौका गच्छन्त्यवर्तत, अहमपि तामनु। प्राभातिकश्वेतिमाञ्चितायां च पाकशासनदिशायां नौका सा कुत्रचित्तीरे संलग्नाभवत्। तदात्वे चाहं नितरामेव परिश्रान्ता किंकर्तव्यताविमूढा चाभवम्। कथंकथंचिदवष्टब्धधैर्या च भगवन्तमनुस्मरन्ती तेषां च पश्यतो हराणां दृष्टीर्वञ्चयन्ती मन्दम्मन्दं तीरमारुह्य वृक्षवृन्देष्वन्तर्हिताभवम्। सर्वतोऽपि भगवतो गभस्तिमालिनो बालारुणैः किरणैः प्रकाशतामुपगतेऽपि वने असूर्यंपश्यं तत्स्थानमन्धकारावृतमेवाभूत् घनतया वृक्षाणाम्। चिरमवस्थाने कदाचित्ते मां पश्येयुरिति भयेन ततोऽप्युदचलम्। निश्शेषतो जलार्द्रस्य वसनस्य भारेण चिरं वारिण्यवस्थित्या जडीभूतैश्चाङ्गैरेकैकं पदमपि कष्टेनागच्छम्।

भयेन तु द्रुतगतिरहं पुनः पुनः परिवृत्तकन्धरा तानेव पश्यन्ती तृणेऽपि विचलति तानेवागतानुत्प्रेक्षयन्ती सुदूरमपाक्रमम्। दीर्घं च पन्थानमतिक्रम्यासहनाच्च श्रमस्य कुत्रचित्तरुमूले समुपाविशम्। श्रमेण शिथिल गात्रा च चिरमुपवेशनासमर्था न्यविशम्। निविष्टमात्रायामेव निद्रयाभिभूताभवम्। कियन्तं कालमस्वपमिति नेदानीं निश्चित्य वक्तुं प्रभवामि। विगत निद्रा च चक्षुरुन्मीलयन्ती पार्श्वे समुपविष्टामग्निना जडीभूतं मे गात्रमुष्णयन्तीं च काञ्चित्स्त्रियमपश्यम्। भयेन च " कुत्राहमस्मि " इत्युच्चैराक्रन्दन्तीं माम् सा " माभैषीर्माभैषीः, त्वदीयां कष्टामिमां दशां निरीक्ष्य

करुणया त्वामहमुपचरामि , अस्ति मे समीप एव कुटीरम् , निनीषामि च त्वामहं तत्र , अपि शक्नोषि गन्तुम् " इति मधुरमब्रवीत् । अहन्तु— " गच्छावो मातर्गच्छावः, कुत्र तावत्तावकं गृहम्? अहमस्मि महत्यां विपदि पतिता , रक्ष मातर्माम् , पश्चात्तु वृत्तान्तं मे कथयिष्यामि , काममहमस्मि समर्था त्वामनुगन्तुम् " इति प्रत्यब्रुवम् । श्रुत्वा च मामकीनं वचस्सा समुत्थिता सह मया प्रापन्निजं गृहम् ।

इदं कस्यचित् कृषीवलस्य समृद्धस्य समीचीनं गृहम् । द्वावेव परं वसतोऽत्र गृहे— एकः कृषीवलः, अन्या च तस्य पत्नी । अनयोर्द्वे कन्ये परं स्तः । उभे अपि कन्ये एते गृहीतपाणी । यस्मिन् दिने तत्राहमगच्छम् , तस्मिन् दिने तयोरेकापि तत्र नाभवत् । उभे अपि श्वशुरगृहान् गते अभूताम् । तौ दम्पती मां महतोपचारेण निजे गृहे समवासयताम् । सुखेन तत्र कतिपयान् दिवसानयापयम् ।

अतिक्रान्तेषु दिनेष्वेवमेकदा कृषीवलस्य तस्य ज्येष्ठा कन्या हेमवतीनाम्नी श्वशुरगृहात्प्रतिनिवृत्तागमत् । सा च सुन्दरसर्वावयवा दर्शनीयतमा सुशीला । विवाहोऽपि तस्याश्शोभने सम्पन्ने कुलेऽभवत् । अचिरात्तस्या मम च मैत्री समजायत । हेमवती मयि निर्व्याजममायं नितरां स्निह्यति, अहमपि तस्यां स्निह्यामि कामम् ।

कृषीवलेन चार्यपुत्रस्यान्वेषणे बहु प्रायति , परं तस्य कोऽपि वृत्तान्तो नावागम्यत । अस्तु — यर्हि तर्हि तत्रैव कृषीवलगृहे कालं यापयन्त्यवर्तिषि ।

मध्याह्नात्परं यदाहं हेमवती चैकत्रोपविशावस्तदा हेमवती पतिगृहवृत्तान्तं कथयेत् । अहमपि प्रेम्णा शृणुयाम् । एकदा तस्याः कथयन्त्या एव मुखादित्थमश्रौषम्— " मच्छ्वशुरग्रामस्य नीलगञ्जस्य निकट एव नीलो नाम कश्चिदस्ति पर्वतः , तत्रैव पर्वते कस्यापि राज्ञो गुप्तं धनं यत्र क्वचिन्निहितमस्ति— इति जनाः कथयन्ति " इति ।

श्रुत्वाचेदं वचनं तस्या महान्मे समजन्यानन्दः । तस्य नीलाद्रेर्दिदृक्षा च महती समुद्भून्मनसि । हृदयगतमिममभिप्रायं बहिरप्रकाशयन्ती हेमवत्या श्वशुरगृहप्रस्थानसमयं प्रतीक्षमाणातिष्ठम् । हेमवतीं विनाहं मां विना हेमवती च क्षणमपि स्थातुं न शक्नुवः ।

एतावत्येव हेमवत्याश्वशुरगृहात्तस्याश्वशुरो नितरां रुग्ण इति पत्रिका समागता । हेमवती च श्वशुरगृहं गन्तुं समनह्यत् । मां परित्यज्य गन्तुमशक्नुवाना च मामपि सहगमनायान्वरुन्ध । अहमपि सम्यङ्गमवसरं समुपस्थितमवगच्छन्ती तया सह गन्तुं सन्नद्धाभवम् । न च कोऽपि मां प्रत्यषेधत् ।

शोभने समये हेमवत्या सह प्रस्थिताहन्तस्याश्वशुरगृहं प्राप्य सुखेन कालं यापयन्त्यवर्तिषि । नीलाचलदिदृक्षा तु दिनेदिनेऽभिवर्धमानेवाभवत् । हेमवत्या मन्त्रयित्वा सहैकेन भृतकजीविनावामुभावपि नीलाचलमगच्छाव ।

नीलगंजग्रामान्नीलाचलः क्रोशत्रयदूरेऽवर्तत । घण्टाद्वयपरिमित एव काले नीलाचलं प्रापिव । स तु सहागतो भृतकजीवी साधु सर्वानपि पार्वतान्प्रदेशानेकैकमदर्शयत् । दर्शयन्नेव स यदा दक्षिणभागस्थमत्युन्नतं शिखरं प्रापत्तदैवं प्राह— " देशोऽयं महाभयङ्करः, अस्यैव शिखरस्य समीपे कुत्रचिदस्ति काचिद्गुहा, यस्यां कस्यापि राज्ञो महद्धनमस्ति निहितम्, अद्य यावद्बहवस्तदन्वेषणायागताः, परमेकोऽपि सफलमनोरथो नाऽभवत् । " इति ।

श्रुत्वा चेदं मम महानाश्चर्यस्समजनि । कियद्दूरं गत्वा च स पुनरवदत्— " आगच्छतम्— अन्यदेकमद्भुतं प्रदर्शयामि, पश्यत कोऽयं भयानको गर्तः ? " इति । श्रुत्वा चेदं सत्यमेव कंचिच्छुष्कैस्तृणपर्णादिभिरापूर्णं गर्तमपश्यम् । भूमिस्तु तत्र समैवाभूत् । दृष्ट्वा च तं गर्तं ' नूनमिदं कस्या अपि सुरङ्गाया मुखम् ' इत्यतर्कयम् । निजमभिप्रायं मनस्येवान्तर धापयम् । सर्वं च स्थानमवलोक्य सूर्यास्तमयात्पूर्वमेव गृहान् वयं प्रति निवृत्ता अभूम ।

तस्यां रात्रौ क्षणमपि निद्रा नागता । नीलपर्वतस्य दक्षिणाशिखरस्य सुरङ्गायाश्च स्मरणं पुनःपुनरभूत् ! क्रमेणात्यक्रामत्सप्ताहं परं प्रयोजनपर्यवसायिनी कापि घटना न समभवत् । हेमवत्याश्श्वशुरे नीरोगे सुस्थे च सम्पन्ने पुनस्तस्याः पितृगृहगमनचर्चा समुदभवत् । किमहमत्रैव तिष्ठेयम्, अथानया सहास्याः पितृगृहं गच्छेयम् , इति मनसि विचारस्समभवत् । सुबहुविचारानन्तरं च नीलगङ्ग एवावस्थानं युक्तं निरचिनवम् ।

तत्र कार्ये विघ्नाभावाय कश्चिदुपायोऽपि मे मनसि समस्फुरत् । एकदा तमेव भृतकजीविनमेककम् , येन सह पूर्वमगच्छम् , सहादाय तमेव नीलाद्रिमगच्छम् । तृणपर्णपूर्णं तं गर्तम् , यमहं कस्याश्चित्सुरङ्गाया मुखमतर्कयम्पूर्वम् , पुनस्सम्यगवधानेन चिरमवलोक्य तत्रैव कस्यचित्कुटीरस्य निर्माणं कर्तुमैच्छम् । निजमभिप्रायं तस्मै भृतकजीविने समावेद्य कुटीरनिर्माणाय तमाज्ञापयम् ।

ततः परस्मिन्नेव दिवसे कुटीरनिर्माणमारभ्यत । सुरङ्गाया मुख एका , अन्यत्र च द्वे, इत्याहत्य तिस्रः कुट्यो निरमीयन्त सांगणाः । कार्येऽस्मिन् हेमवत्याः पित्रा बह्वाचरितं साहाय्यम् । सुरङ्गापि कियद्दूरं तेन निष्कासिततृणपर्णा शुद्धा च कारिताभवत् । सुरङ्गायाश्शोधनसमये कोऽप्यन्यो विघ्नस्तु नाजायत , परं द्वित्रदिनपर्यन्तं सर्पाणामुपद्रवो विशेषतो बर्तत । तत्र देशे वर्तमानानां कोलनामकजातिभवानां साहाय्येन सोऽप्युपद्रवो नष्टोऽभवत् । ते खलु सर्पभक्षका न केवलं सर्पेभ्यो न बिभ्यति , परं तुष्यन्त्यपि तान् दृष्ट्वा । एते सुरङ्गां सुदूरं शुद्धामकार्षुः । यदा तेभ्यश्श्रुतं नेतःपरमत्र सर्पा अन्ये वा दुष्टा जन्तवस्सन्तीति, तदा शोधन कार्यं समापितं मया ।

हेमवती हेमवत्याश्श्वशुरो वा नात्र कार्ये मात्रयापि बाधामदात् , प्रत्युत सर्वदा सर्वथा सर्वस्मिन्नपि कार्ये मम तौ साहाय्यकमेवाचरताम् । ताभ्यामेव रक्ष्यमाणाहं सुखेन तत्रावसम् ! सुरङ्गामुखस्था कुटी मया पूजा गृहमक्रियत । बहिस्सन्देहावहस्य कस्यापि वस्तुनोऽभावान्न कोऽपि समदिक्षत् ।

ततस्त्वयमेवाहं सुरङ्गाशोधने प्रावृतम् । द्वित्रेषु मासेषु कृत्स्नापि सुरङ्गा मया शोधिताभवत् । सुरङ्गायां तत्र तत्र स्थितं वृक्षगुल्मादिकमपि मयैव छिन्नमभवत् । सुरङ्गा तु सर्वत्रान्धतमसावृताभूत् । प्रकाशस्तु नाम मात्रेणापि तत्र नासीत् । बहवो दण्डदीपा मया निर्मिताः, तेषामेव प्रकाशे गतागतं मया क्रियमाणमवर्तत ।

सुरङ्गाया अन्तिमं भागं प्राप्तया मया अयोमय्या कवाटिकया पिहितं मयोमयं द्वारं दृष्टम् । कुञ्चिकाया अभावात्तालयन्त्रमुद्घाटयितुमशक्नुवन्ती दुर्बलतया कवाटभेदनेऽप्यसमर्था इयन्तं परिश्रममात्मनो व्यर्थम्मन्वाना कुटीरं प्रति निवृत्ताभवम् । किं करोमि, कथमुद्घाटयामि तालयन्त्रम्, इत्येवं चिन्तयन्ती चिरं कालमयापयम् । परमदयालुर्भगवान् यदा कदापि वा मनोरथं मे पूरयेदेव नूनमित्याशा परं हृदये परिवर्तमानाभवत् ।

मन्ये सार्धो मासोऽतीतस्स्यात् — एकदा इयमेव देवी राज्ञी बालकरूपप्रतिच्छन्ना मम पार्श्वमागात् । अनया निजे कृत्स्नेऽपि वृत्तान्ते वर्णिते महानेव ममानन्दस्समजनि । सापि कुञ्चिका, यस्याः कृते मयार्धमायुः कष्टेन यापितम्, अस्या एव मयालभ्यत । कुञ्चिकाया लाभेन कियानानन्दो मे समभूदिति नानेन वदनेनाहं वर्णयितुं शक्नोमि । कुचिकां तां गृहीत्वा यष्टिदीपहस्ताहं सुरङ्गां प्राविशम् । बहोः कालात्पूर्वं सङ्घटिततया तालयन्त्रमुद्घाटयितुं तदात्वे नाशकम् । चिरं प्रयस्यन्त्या च मया बहुदिनानन्तरं तालयन्त्रमुदघाटितमभूत् ।

उद्घाटितेऽपि तालयन्त्रे विवृतकवाटेऽपि द्वारे मनोरथो मे न सफलोऽभवत् । यतस्तदन्तर्घट्टिततालयन्त्रं पिहितकवाटमन्यद् द्वारमासीत् । तदेव च द्वारं श्रीमतां रत्नगृहस्य द्वारम् । 'कुतोऽस्य तालयन्त्रस्य कुञ्चिकामुपलभेय' इति महती चिन्ता समवर्तत । इयति परिश्रमेऽङ्गीकृतेपि मनोरथेन न फलितम् । हृदये कुरिताऽऽशा हृदय एव व्यलीयत । निराशा नाम भूत्वा पुनः कुटीरं प्रतिनिवृताभवम् । देवी राज्ञ्यप्यगात् । अतिचक्रमुर्दिवसाः क्रमेण । इदमत्र वक्तव्यं विस्मृतं मया — सुरङ्गा सा पर्वतस्यान्तरन्तरेव सुदूरं निर्मितासीत् — तेन पर्वतगमनागमनयोर्महदेवानुकूल्यमजायत ।

मुरलीपतितया च मयायमेव व्रजेन्द्रो लब्धः । एकाकिन्यहमेनं कथञ्चिद्-
दत्रानयम् । सप्तदिवसानन्तरं सचेतनोऽयमभवत् । यदास्यैव मुखादस्य वृत्तान्तो मया श्रुतस्तदा सन्देह इव समजायत । मनस्यचिन्तयं च– " मयापि वत्सो मे राक्षसानां हस्ते निहितः, कृपया भगवतो यदि सोऽद्यावधि जीवति नूनमेतत्तुल्य एव स्यात् । " इति ।

शशाङ्कनिभमस्य वदनं पश्यन्त्या मे दिनेदिनेऽस्मिन्प्रीतिरभ्यवर्धत । यदायं व्रजेन्द्रो नीलाद्रौ पर्यटन्दृष्टस्तदा मे सन्देहोऽधिकोऽभवत् । व्रजेन्द्रो नीलाचले किं करोतीति ज्ञातुकामाहं सुरङ्गया पर्वतं गत्वाऽस्य सर्वं कार्यजातं निरीक्षमाणावर्तिषि । अयं तु प्रतिदिनं नीलाचलं गत्वा यत्किञ्चि- दन्विष्येत् । एकस्य तु वृत्तान्तस्य मया विस्मृतं प्रथमतः कथनम्, तमि- दानीं कथयामि–यदा प्रथमदिने मूर्छितमेनमाश्रममनयम्, तदास्य निकटे स्वर्णसंपुटो मया दृष्टः, वस्त्रबद्धानि च कानिचित्पत्राणि । स्वर्णसम्पुटस्य पत्राणां च प्रयोजनं किमपि नाज्ञायत मया, यत इदं सर्वं पूर्वं महाराजस्य निकटे कदापि मया न दृष्टम् ।

इत्थम्मातापुत्रयोरावयोरत्र कालं यापयन्त्योः पुनर्देव्या राज्ञ्या दर्शनं मदीयत । अनयागतया व्रजेन्द्रस्य सर्वानपि वृत्तान्तान् श्राविताहम् । यदा चाहं व्रजेन्द्रमेव निजं प्रियं पुत्रमवागच्छं तदात्वे जातस्यानन्दस्य तु नास्त्यवधिः । पूजागृहमन्तर्दत्तार्गळकवाटं कृत्वा पर्वतं सुरङ्गयाहमगमम् । अल्पान्तर एव देवी राज्ञ्यपि मया समगमत् । एतावत्येव जञ्झानिलेन सह महती वृष्टिरारभत वर्षितुम् । अशनिपातश्चाभवत् । व्रजेन्द्रं पर्वतशिखरं गतमनुचिन्त्यावां नितरां चिन्ताकुले अभवाव । तत इतस्ततमन्वेषितुं च प्रा- वर्तिष्वहि । कदाचिदाश्रमे प्रतिनिवृत्तस्स्यादिति सम्भावनया तत्रावेक्षितुं देवीं राज्ञीं तत्रैवावस्थाप्याहमाश्रमं प्रत्यागच्छम् ।

प्रविशन्त्येव मया बहुभिर्जनैः पूर्ण आश्रमोऽवलोकितः । क इमे तपस्विन्या अकिञ्चनाया ममाश्रममागताः ? किं वा चिकीर्षन्तीति विचिन्तयन्त्यामेव मयि हेमवत्याश्श्वशुरेण तेषां सर्वोऽपि वृत्तान्तो वर्णितः । श्रुत्वा च तेषां वृत्तान्तमार्यपुत्रस्य चरणयोस्सद्यैवाश्रुबिन्दुभिश्शिरो मया निहितम् । अनुभूताश्च सर्वे क्लेशा एकदैव व्यस्मर्यन्त ।

तत्रापि व्रजेन्द्रमपश्यन्त्यहं पर्वतशिखरं प्रति न्यवृतम् । विचिन्वन्ती च यत्र व्रजेन्द्रो मूर्छितः पतितोऽभवत्तत्रागच्छम् । देवीं राज्ञीं च तत्रैव कत्रारयन्तव्याकुलां जान्वोश्शिरो निधाय रुदन्तीमपश्यम् ।

प्रथमतोऽहमपि व्रजेन्द्रस्यावस्थामवलोक्य व्याकुलाभवम् । अथापि क्षणादात्मानमवस्थाप्य धैर्यं चावष्टभ्य देव्या राज्ञ्यास्साहाय्येन व्रजेन्द्रं रत्न गृहमनयम् ।

बहुषूपायेष्वनुतिष्ठितेषु परेद्यवि प्रातरयं चेतनामध्यगच्छम् । सचेतने चास्मिन्महाराजाय ज्ञापयितुं पुनराश्रमं प्रत्यागच्छम् । स्वर्णसम्पुटे या कुञ्चिकावर्तत , तयैव रत्नगृहद्वारकवाटिकायास्तालयन्त्रमुद्घाटितम् ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे अष्टादशं चक्रम् ॥

॥ अथ एकोनविंशं चक्रम् ॥

(देव्याराज्ञ्या वृत्तान्तः)

वृद्धस्तावदेवमवदत् “ या किलान्नपूर्णाया अपरोवतार इव, यामहं महालक्ष्म्या एकमंशं कथयन्नातिशयवक्ता भवामि , यया किल विलक्षणेन बुद्धिबलेन बहूनां प्राणा रक्षिताः , यस्यै रत्नपूर्णां वसुमतीं कृत्स्नां प्रतिपादयन्तोऽपि वयं न कृतप्रत्युपकारा भवामः , यस्याश्च मया लब्धास्सर्वेऽप्युदन्ताः , यस्या एव प्रभावेन मुषितो मे वत्सो गुप्तं च रत्नगृहं वियुक्ता च प्राणप्रिया मया प्राप्ताः , यस्यां लोकदुर्लभास्सर्वेऽपि गुणा ऐकाधिकरण्यं

भजमाना निवसन्ति, सेयं दयामयी देवी राज्ञी कथयत्वात्मनो वृत्तान्तान्, वर्णयतु व्रजेन्द्रभूषणरक्षणोदन्तम्, सर्वेऽपि मे सभासदस्समुत्कण्ठिताः प्रतीक्षन्ते तदीयं वचनसुधारसं पातुं दत्तावधानाः।" इति।

श्रुतवत्याश्चेदं देव्या राज्ञ्या लज्जया मुखमण्डलमारक्तमभवत्। अवनतकन्धरा च भूमिमालोकयन्ती क्षणादेवमारेभे वक्तुम्—

"मदीयतातपादादीनां वृत्तान्तास्तु महाराजेन वर्णिताः पूर्वमेव, अथाहं विजानामि यत्किञ्चिदवशिष्टम्, तदेव तावद्वर्णयामि। बाल्य एव मे मातापितरौ यशश्शेषतामभजताम्। सर्वज्येष्ठभगिन्या विषये किमप्यहं न जानामि। अहं मध्यमा भगिनी चेत्यावां गृहे बन्दिनीवदवर्तिष्वहि। इममेव रायं तातवज्जानन्ती बृहन्मातुलशब्देन सम्बोधयन्ती चासमहम्। आवयोः पालनपोषणभार एतस्यैवोपरि निहित आसीत्। अयं साक्षात्पापस्य परा मूर्तिरिति पश्यतोहराणां समूहस्य कस्यचिदयं नेतेति च विदितं मम तदानीमेव। बन्धुवर्गेषु कोऽप्यस्मन्निकटमागन्तुमवसरमेव न लभेत। राय एव सर्वथावयोर्नियन्ताभूत्।

यदा मम मध्यमा भगिनी शशिबाला पूर्णयौवनाजायत, तदा मातुलस्यास्य मनश्चञ्चलतामभजत्। अचिन्तितमेवैकस्मिन् दिने शशिबालान्तर्हिताभवत्। अहं तु बह्वरुदम्, मातुलस्य चरणयोरपतम्, अथापि किमप्यनेनोत्तरं न दत्तम्। तदात्वे चाहं चतुर्दशवयस्काभूवम्, अतएव भगिन्याः किमपि साहाय्यमाचरितुं नाशकम्।

एकदा रायो मामेवमवदत्— शशिबालायाः कृते किमित्येवं व्याकुला भवसि। तस्याः समीचीने कुले पाणिग्रहो जातः, न चिरात्त्वमपि तां द्रक्ष्यसि। त्वमपि तावदिदानीं विवाहयोग्यां दशामसि प्राप्ता। इतःपरं विना पाणिग्रहमवस्थापनं ते न युज्यते। अस्ति कश्चिद्वरोऽपि त्वदर्थमन्विष्टः। इतश्चतुर्थेऽहनि भविता ते पाणिग्रहः। विवाहस्तु यद्यपि भविष्यन्ति नूनम्, परं त्वया छन्नयावस्थेयम्। वरस्य कन्यायाश्च सम्मेलनं न भविष्यति,

पाणिग्रहो मे अभूदिति मनस्येव त्वया ज्ञेयम्, विवाहदिवसे यथा त्वं मदिच्छाविरुद्धं किमपि न करिष्यसि—तथाहं त्वां कुत्रचिदपवरके निधास्यामि। विवाहकार्ये निर्वृत्ते वरे च प्रतियाते गृहं त्वामपवरकाद्बहिर्मोक्ष्यामि"। इति। रायस्य वचनानां नाशकं भावमहं ज्ञातुम् परं यथा सोऽवदत्तथैव सर्वं कार्यं निर्वृतम्।

बहिस्तु विवाहदिने महान् समारोहोऽभवत्, गृहाभ्यन्तरे तु न कोऽपि विशेषः, यदाहं मातापितरावनुचिन्त्य रुदन्त्यभवम्, तदा मध्यमा मे भगिनी शनैश्शनैरागत्य मत्पार्श्वे समुपविशन्तीमपश्यम्। तत उभावप्यावां चिरात्सम्मिलिते सुचिरमरुदिव। भगिन्या एव मुखात्तां रायेण सह मिथुनीभवन्तीं धर्मभ्रष्टामवगत्य महद्दुःखिताभवम्। आत्मनोऽप्येतादृशीं दशां सम्भावयन्ती च महद्भीताभवम्।

विवाहदिनात्पूर्वस्मिन्नेव दिनेऽहं कुत्रचिदपवरके बन्दीकृताभवम्। विवाहदिनात्परस्मिन् दिने वरे स्वगृहं यातेऽहमुन्मुक्ता च। भगिन्यास्तु ततः परं दर्शनं नाभवत्। क्रमाज्जग्मुस्सप्ताष्टदिनानि, क्वापि नवीना घटना न समजनि।

गोविन्दलालोऽयं पितुर्मे प्रीतिपात्रं भृत्यः, अयमेव तस्मिन् काले मम परमस्सहायोऽभवत्, अस्यैवानुमतेऽहं पुरुषवेषमधारयम्, रायेणात्र कोऽपि विरोधो न कृतः, प्रत्युत प्रसन्नोऽभवत्। बाल्य एवास्माकं भगिनीनां गानवादनादिष्वभ्यासो रायेण कारितोऽभूत्। ज्येष्ठभगिन्यास्तु विषयेऽहं किमपि न जानामि। परं सापि समर्थाभवत्तत्रेति श्रुतं मया। मया तु मध्यमभगिन्यैव सहाभ्यासः कृतः।

विवाहदिनात्सप्तसु दिवसेष्वतीतेष्वचिन्तितमेव समागत्य शशिबालाऽवदत्' अद्य मन्ये वरः पुनरपि समागमिष्यत्यत्र, पुरतस्तस्य त्वया न गन्तव्यम्, रायस्येयमाज्ञा। मयैव वधूवेषेण तस्य पुरतो गन्तव्यं भविष्यति। येन केनाप्युपायेन विषं पाययित्वा स मारयितव्यश्च। कारणं त्वत्राहं न जानामि।" इति। एतावदुक्त्वा शशिबाला निरगात्।

मम तु मनसि महती पीडा समजायत। अचिन्तयं चैवमहं मनसि—"को नाम तपस्वी दुरदृष्टशाली मम भर्ता, यो न चिरात्संयमिनीं यास्यति!" इति। ततश्चाहं गोविन्दलालेन सम्मन्त्र्य पत्युः प्राणरक्षणं केनाप्युपायेन कर्तव्यं निरचिनवम्। गोविन्दलालस्य निकटे किमपि विषमस्ति, यस्य गुणाः पूर्वमेव वर्णिताः। ततो गोविन्दलालस्तथा प्रायतत, यथा तदेव स्वनिकटवर्ति विषं स पायितस्स्यात्।

बालवेषधारिण्या मया स दिवसः कथंकथंचिद्यापितः। अर्धरात्रे कोणवर्तिन्यपवरके भगिन्यास्सल्लपन्त्याश्शब्दश्श्रुतः। सावधानया कवाटरन्ध्रेण यन्मया दृष्टम्, तदिदानीं न वर्णयितुं शक्नोमि। निजामेव भगिनीं शशिबालां मम पतिं विषमिश्रं भक्ष्यम्, यत्र गोविन्दलालेन तदेव विषं संयोजितमभूत, भोजयन्तीमपश्यम्। यदा विषस्य प्रभावेन ते (ब्रजेन्द्रः) सम्यक् अचेतनतामभजंस्तदा गोविन्दलालस्योक्तया दशमांकाचिह्निते कारागृहे निहिता अभवन्। गोविन्दलालसहायया मया बालकवेषधारिण्या महता परिश्रमेण पतिर्मे कारागृहान्निष्काश्य मङ्गळानाम्न्या जरठाया गृहं प्रापितोऽभवत्। ततोऽपि पुनर्निष्काश्य तमन्धकार एव कुल्यायास्तीरमनयम्। तत्र सह नौकया गोविन्दलालस्सन्नद्ध उपलब्धः। यदायं नौकामारुह्य पलायनपरोऽभवत्तदा रायस्य केनचिच्चरेण दृष्टोऽभवत्, यतोऽस्य कारागृहान्निर्गमनं ज्ञात्वा रायेण बहवश्चरा एतदन्वेषणाय नियुक्ता अभवन्। चराणां दुष्प्रयत्नैर्यत्रायमासीत्सा नौका जले न्यमज्जत्। भगवतस्तु कृपयास्य प्राणवियोगो न जातः, देवनारायणमुखोपाध्यायस्य दर्शनं चाभवत्। देवनारायणमुखोपाध्यायेन स्वगृहं नीतोऽयं पुत्रनिर्विशेषं पाल्यमानश्चावर्तत। अस्मद्गृहे त्वस्य कारागृहान्निष्क्रमणवृत्तान्तस्सर्वतः प्रसृतोऽभवत्। मयि रायस्य सन्देहोऽपि जातः। सन्दिहानेन तेनाहं बहुधा परीक्षिताभवम्।

देवनारायणमुखोपाध्यायस्य भृत्यश्शङ्करो नाम रायस्य मित्रमासीत्। अतएव तेषां (ब्रजेन्द्रस्य) देवनारायणमुखोपाध्यायगृहेऽवस्थानं रायेण

ख्यातमभूत् । ज्ञातमात्र एव वृत्तान्ते रायो देवग्रामं सह सहचरैः प्रापत् । अहमपि बालकवेषप्रतिच्छन्ना गोविन्दलालेन सह तत्रागमम् । दुष्टो राय-स्तत्र कस्मिंश्चिद्भृतकगृहीते गृहे क्रय्यं प्रसार्य वाणिज्यमारभत । एतेषां (व्रजेन्द्रस्य) बन्दीकरणाय प्रतिदिनं नवा नवा उपायाः क्रियमाणा अ-भूवन् । देवनारायणमुखोपाध्यायगृहवृत्तान्तान्प्रतिदिनं शङ्करो रायाय कथ-यतिस्म । एकदा मध्याह्ने ' यद्येतैस्सम्मेळनं दैवाद्भवेद्वर्णयिष्यामि रायस्या-न्तरमभिप्रायं—अवहितांश्च कारयिष्यामि ' इति विचिन्त्य देवनारायणमुखो-पाध्यायगृहसमीपमगमम् , परं त्वेतैस्सम्मेळनं नाभवत् । रथ्यापार्श्ववर्तिन्य-पवरके शेरत एत इति केनाप्यवगत्य , रथ्यायामेव गवाक्षादधो मन्दमेकं गीतं गायन्ती क्षणमतिष्ठम्, अप्येतेन वा शब्देन प्रबुद्धा एते मां प्रत्यभिजा-नन्तो बहिरागच्छेयुरिति । परं सोऽपि मनोरथो मे सफलो नाभवत् । विफल-मनोरथैव च ततः प्रतिनिवृत्ताभवम् ।

देवग्रामादुत्तरतः क्रोशचतुष्टयदूरे कुत्रचिद्घने वने मयैका कुटी निरमायि । आवश्यकेषु समयेषु सैव मे निवासस्थानमभवत् । तस्मिन्नेव दिने सायं , यस्मिन्नहं देवनारायणमुखोपाध्यायगृहान्तिकमगमम् , दुष्टैरेते गृहीता महत्कष्टं प्रापिताश्चेत्यश्रृणवम् । न केवलमियदेव, रायस्य कश्चिद्भृत्य एतैर्हत इत्यपि । ततो गृहीतमन्त्रं जयपालं कारागृह एतेषां समीपं प्रैषयम्। स च तत्र गत्वैतान् कृष्णकम्बळेनैकेनावृतदेहान् कृत्वा भूगृहेऽवस्थाप्य प्रतिनिवृत्तोऽभवत् । यत्र गृह एतेऽभवंस्तत्र गतया मया कवाटरन्ध्रेणैषां रोदनं श्रुतम् , सान्त्वनाय च गीतमेकमगायि , येनैषां धैर्यावष्टंभः कियानपि समजनि । ततस्तत्रैव कारागृहे देवनारायणमुखोपाध्यायस्य शवोऽपि निहित इत्यवगत्य महान्तमानन्दमविन्दम् । ' एका क्रिया द्व्यर्थकरी बभूव ' इति न्यायेनैकदैवाद्योभयोः प्राणान् रक्षिष्य इति निरचिनवं मनसि । अकरवं च

बहुळीभवति च ममैतैस्सहवासे धैर्यं मे विगळितुमारभत । देवनारायणमुखोपाध्यायसंजीवनानन्तरमेतैस्सह कुटीं प्रतिनिवर्तमाना बालकरूपं परित्यज्य वास्तवरूपमधारयम् ।

निर्मलकुमारो विमातुः कुत्सितेन चरित्रेण दुःखितो निजं गृहं परित्यज्य मातामहगृहान् गच्छन् मध्येमार्गमेव शङ्करमुखाद्विदितवृत्तान्तेन रायेण गृहीतोऽभवत् । ततः प्रभृति सोऽयं कुत्रचित्खण्डगृहे बन्दीकृतो महत्कष्टमनुभवन्नवर्तत , तस्यापि तस्मात्कष्टादुन्मोचनमावश्यकंमन्यमाना पतिं मे बालकरूपधारिणं कृत्वा स्वयं योगिनीवेषमधारयम् । निर्मलं कारागृहादुन्मोच्य तस्मै सर्वानपि देवनारायणमुखोपाध्यायसंबद्धान् वृत्तान्तानवर्णयम् । तस्मिन्नेव दिने जयकाळीं बध्वा देवनारायणसादकरवम् । देवनारायणो जयकाळीं परित्यक्ष्यतीत्ययमर्थोऽपि मया निर्मलकुमाराय कथित आसीत् । अतएव परित्यक्तमात्रायामेव जयकाळ्यां निर्मलो निजपितृसमीपं प्रापत् ।

अस्मिन् पर्याये मम स्त्रीजनसाधारणेनाविचारेणैते पुनरपि पश्यतोहराणां हस्ते पतिता अभवन् । देवनारायणमुखोपाध्यायस्य पत्नीपरित्यागं द्रष्टुमेतान् प्रेषयन्त्या मया सहैवैतैर्गोविन्दलालस्य प्रेषणमुचितं कर्तव्यमासीत् । तथा न कुर्वन्त्या एकाकिन एवैतान्प्रेषयन्त्या मया महदनुचितमाचरितम् । गोविन्दलालेन हस्तसंकेतेनैतान् देवनारायणमुखोपाध्यायसमीपगमनात्प्रतिषेधता वनमार्गेण कुटीनिवर्तनं प्रतिबोधिता अप्येते तथा नाचरन्तो जनसमूहमेव प्राविशन् । अन्ततश्च सगानेनाविचारेणैते पुनरपि रायस्य हस्तगता अभवन् ।

कारागार एवैते ज्वरेण पीडिता अभूवन् । गोविन्दलालप्रदत्तेनौषधेन तु पुनरेते सुस्थतामभजन् । तदात्वे रायः पुनर्मयि शङ्कितोऽभवत् । तेनैते तत्वकथनाय बहुनिर्बद्धा अभवन् । दैवाच्चैतैरस्माकं नामानि न कथितानि । यदि कथितान्यभविष्यन् तदा पशुमारं वयं मारिता अभविष्याम ।

एतन्मध्य एव ' देवनारायणमुखोपाध्यायो निर्मलकुमारं सर्वाधिकारिणं विधाय स्वपदे स्थापयित्वा गृहान्निरिय ऽथ वनमगात् ' इत्ययं श्रोत्रदहनो वृत्तान्तो मया श्रुतः । निर्मलकुमार एकाकी तदात्वे निजगृहकृत्यं निर्वहन्नवर्तत । रायस्तु पुनरपि तं छलेन हस्तगतमकरोत् । यदा दुष्टा कुलटा च जयकाळी निर्मलस्य वक्षस्यारूढा तस्य गळं मर्दयन्त्यासीत् , तदाहं पतिं मे कारागृहान्निष्कास्य तस्मै भयानकं दृश्यमिदमदर्शयम् । ततश्चातुर्यान्निर्मलस्य प्राणानरक्षम् । तां च धूर्तां बन्धकरवम् । निर्मलं च स्वगृहान् प्रैषयम् ।

ततोऽहमेनान् (गजेन्द्रं) स्वगृहानानयम् । तत्रापि काचिद्भयावहा दुर्घटना समभवत् । जयकाळी ताराकाळीनाम्नी तस्या एव पितृवंशजा च रायस्योपपत्नीभावमाश्रित्यातिष्ठताम् । एकदा ताराकाळो काचित्पोटलिका-यत्र मेऽत्यावश्यकानि पत्राण्यासन् , द्रष्टुं निर्बन्धं महान्तमकरोत् । चिरं रायो युक्त्या पोटलिकां तामदर्शयन्नेव कालमयापयत् । अन्ततस्तु रहस्यपूर्णा सा पोटलिका ताराकाळ्या दृष्टाभवत् । ततो रायस्ताराकाळीमुखेन रहस्यभेदं सम्भावयन्नात्मनो महतीं विपदं भाविनीमालोच्य बिभ्यत् ताराकाळीममारयत् । मद्गृहस्य नातिदूर एवास्ति किञ्चित्खण्डगृहम् । तदेव रायस्य यथेच्छविहारस्थानम् । तत्रैव च ताराकाळ्या हिंसाप्यभवत् । तत्रैव भूमौ कुत्रचित्तस्याश्शवो निहितोऽवर्तत । दैवाच्च तैस्सा पोटलिका तत्रैव खण्डगृहे लब्धा , यस्यां मे प्राणास्सर्वस्वं चापतम् । मत्पितृपितामहाद्यभिलिखिता बहुव्यः पत्रिकाश्चासन् ।

एकदा मम गुप्तचरेष्वन्यतमो मामेवमब्रवीत्— " हरिहरबन्द्योपाध्यायस्य निकटे रत्नगृहस्य काचिदस्ति कुंचिका , तां च स महताऽवधानेन रक्षति " इति । इदं च श्रुत्वा तस्याः कुंचिकाया येनकेनाप्युपायेन तस्माद् ग्रहणमत्यावश्यकं मनसि निरचिनवम् । हरिहरेण नाहं दृष्टा कदाचिदपि मम भगिनीं शशिकलां तु स सम्यग्जानाति , यस्य समयस्याहं वृत्तान्तं

वर्णयामि । ततः पूर्वमेव शशिबाला लोकान्तरं गताभूत् । हरिहरस्त्विमं वृत्तान्तं न जानातिस्म । शशिबालाभ्रमेण मय्येव सोऽतिचारमारभत । यदाहं तस्य निकटे कांचिद्गुप्तगृहकुञ्चिकां वर्तमानामभ्यगच्छम् , तस्मिन्दिने मया किंचिदतिकुत्सितं कार्यं कर्तव्यं समभूत् । शशिबालावेषेण तन्निकटं गत्वा मद्यं पाययित्वा विचेतनात्तस्मात्कुंचिकामगृह्णाम् ।

ततः परं जयकालीनिकटस्थस्य पत्रस्य विनिमयमकरवम् । यदा रायप्रभृतिभिस्सह जयकाली मद्यमदमत्ता यत्र विचेतनासीत् , तत्राहमार्यपुत्रेण सह तत्रागच्छम् । जयकाल्याः कटेर्हरिहरलिखितं पत्रं गृहीत्वा तस्या भयोत्पादनाय किंचिदन्यत्पत्रं तत्स्थानेऽस्थापयम् । ततो नौकामारूह्य कलकत्तानगरमगच्छम् । तत्र हरिहरस्य गृहान् गत्वा ततोऽप्यावश्यकानि पत्राण्यगृह्णाम् । तत आर्यपुत्रात्तेन स्वगुप्तगृहे लब्धानि पितृपितामहादीनां हस्तलिखितानि पत्राण्यलभे । आर्यपुत्रस्तु पुनाराश्यस्य हस्तगतोऽभूत् , परमहं कमप्युन्मोचनोपायं कर्तुं नाशकम् ।

एकदा रायस्य किञ्चिद्वचनं श्रुत्वाहं हर्षविस्मयपूर्णोऽभवम् । तच्चेदं वचनम् —" भैरवपुरस्थे भयानके कारागृहे, यत्र कश्चिद्वृद्धो बहुभ्यो वर्षेभ्यो बन्दीकृतस्तिष्ठति , वृजेन्द्रोऽपि तत्रैव तावत् स्थाप्यताम् , यावदस्मन्मनोरथः पूर्णो न भवति " इति। रायेणैवमयम्प्रमादः कुतः कृत इति तु नाहं जानामि , आर्यपुत्रं भैरवपुरकारागृहं प्रेषितं ज्ञात्वाहं गोविन्दलालादिभिस्सह भैरवपुरमेवागच्छम् । तत्र गत्वा च वृद्धेन सह वृजेन्द्रस्य सल्लापो भवतीति , परं तौ परस्परसंबन्धं न जानीत इति चावागच्छम् । ततोऽहमेतैस्सम्मेळनाय बहूनुपायानरचयम् , परं रायस्य भृत्यैरहर्निशं सावधानं रक्षद्भिर्मम मनोरथो विफलो जातः । अन्ततो गोविन्दलालस्य मन्त्रणेन यः प्र[illegible]दिनमेषां भोजनादिकं नयति तमुत्कोचेनात्माधीनमकरवम् । तद्द्वारेणान्नस्थालेऽन्नादधो निधाय कांचित्पत्रीं प्रेषयम् । तत्र च नातिचिरेण सज्जस्य इति लिखितं मया । किन्तु कोऽप्युपायस्सफलो मे नाभवत् ।

एतावत्येव कश्चिच्चरो मह्यं नीलाचलस्य समीपे काचित्तपस्विनी निवसतीत्यकथयत् । तपस्विनी वृत्तान्तं श्रुतवत्या मे ' नूनं सैव मे श्वश्रूः' इति प्रत्यभात् । ततोऽविळम्बेन नीलाचलमगच्छम् । अवर्णयं तस्यै सर्वानपि वृत्तान्तान् याथातथ्येन । हरिहराख्यया कुञ्चिकया सुरङ्गाया द्वारमुद्घाटितम् , यथा च कियद्भ्यः क्षणेभ्यः पूर्वं तपस्विनी समवर्णयत् ।

ततःपरमहं भैरवपुरमेव पुनः प्रतिनिवृत्ताभवम् । परंत्वतीतेपि मासत्रये एतेषामुन्मोचनोपायः कोऽपि फलं नादर्शयत् । ततः परं गोविन्दलालस्य साहाय्येन पितुः पुत्रस्य च सम्मेळनं वृद्धस्य मरणमित्यादि यन्मया कृतं तत्सर्वं महाराजस्य मुखाद्भवद्भिः श्रुतमेव । महाराजस्य मरणसमये मङ्गळां जरठां रायस्य मातरं तत्रैव मन्दमागच्छन्तीमवलोक्याहं ततोऽपासरम् ।

एते च (व्रजेन्द्रः) ततो निर्गत्य पलायिता इत्यहमश्रुणवम् । अनन्तरं च तत्र यद्वृत्तं तन्महाराजेन वर्णितम् ।

बहुष्वपि दिवसेष्वतीतेष्वेतत्सम्बंद्धिवृत्तान्तानवगमादधिकमहं व्याकुलान्तराभवम् । एकदा चाचिन्तितमेव कश्चिन्मे चरस्समागत्याब्रवीत्— " वृजेन्द्रप्रभुर्भगवतः कृपया मातुरात्मनोऽन्तिके प्रापत् " इति । श्रुत्वा चेदं महानन्दो मे समजनि । तस्मिन्नेव क्षणे नीलाचलं प्रति प्रातिष्ठे । तत्र गत्वा चाहं सर्वं वृत्तान्तजातं तपस्विन्यै मात्रेऽकथयम् । सा च निजं प्रमुषितं पुत्ररत्नं लब्ध्वाऽऽनन्दसागरे जलचरभावमिवाशिश्रियत् । ततो रत्नगृह द्वारोद्घाटनादिकं यथा निर्वर्तितं तथा श्रुतमेव श्रीमद्भिः । अयमेव मे वृत्तान्तः । अतोऽधिकं नाहं किमपि जानामि " इति ।

॥ इति संसारचक्रे द्वितीयभागे एकोनविंशं चक्रम् ॥

॥ अथ विंशं चक्रम् ॥

(परिपूर्तिः)

सर्वेषामेषां वृत्तान्तानां श्रवणेन कस्य का दशाऽजायतेति नाहं वक्तुं प्रभवामि । अनुभवकुशलास्स्वयमेव विचारयन्तु ।

कियन्तंचन कालं तत्र निश्शब्दतावर्तत । ततो महाराजश्श्रीनारायणवंद्योपाध्यायः परितोऽवलोक्य मन्दम्मन्दं गम्भीरमित्थमवदत्— " हे रायाः ! हे हरिहरप्रभवः । कं वा दण्डमहं युष्मभ्यं विधष्याम् , येन मे कोपश्शान्तो भवेत् , न जानामि विचारयन्नपि । नाहं वः प्राणानपहर्तुमिच्छामि , तथा सति हि युष्माकं शीघ्रमेव दुःखान्मोचनं भवेत् । इदं तु न विस्मरत, यद्भगवान् कदापि युष्मदीयानपराधान्न क्षमिष्यत इति । अस्तु, कृतस्य पापस्य फलमत्रैव भोक्तव्यं युष्माभिः । हरिहर ! विचारय तावत्त्वं मनसि कीदृशः पाप्यहमस्मीति । अल्पेन पश्चात्तापेन स्वस्कृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तं भवेदिति न मनुष्व । यद्यहमद्य त्वां नगररक्षणसैनिकसादकरिष्यं नूनं ते मरणदण्डोऽभविष्यत् । परमहमिदं नेच्छामि , निजदुष्कर्मफलभोगाय त्वामहं परित्यजामि । वारीशालमण्डले वज्रपुरनामा कश्चिदस्ति ग्रामः । तमेव ग्रामं तुभ्यमहं ददामि । तत्रैव गत्वा त्वं निजया पत्न्या सह वस । अवशिष्टमायुः परमेश्वरस्य स्मरणेन यापय " इति ।

असम्पूर्ण एव महाराजस्य वचने हरिहरो झटित्युत्थाय महाराजस्य चरणयोरपतत् , अरुदच्च चिरं सकरुणम् । सगद्गदमित्थमवदच्च— " धन्योऽसि महाराज धन्योऽसि । श्लाघनीया ते दयनीयेषु दया । कृपयैव तेऽद्य जीवामि नराधमोऽहं , अन्यथा प्राणानां कथापि न श्रूयेत । किमधिकं विज्ञापयामि । मुखाच्छब्दो न निस्सरति । नेच्छामि मुखमहमितः क्षणमपि प्रदर्शयितुम् । अद्यैव श्रीमतामाज्ञां पालयन्नहं निर्यामि । श्रीमन्

नानान्तरं श्रीमतां निहितमभूत् । अष्टादशवर्षाणि अहमेव भवतः पिता मत्पत्न्येव च माताभूवाव । तावन्तं कालं पालनपोषणादिकं पुत्रनिर्विशेषमेवाऽऽवाभ्यां भवतः कृतम् । किमिदमेकं वा मनसि कृत्वा ममापराधान् क्षमिष्यति भवान् । यदा भवानष्टादशवर्षवयस्कोऽभवत् , तदाहं रहस्यप्रकटीभावाभिया भवन्तं तत्र विवाहव्याजेनानयम् , कष्टं चैयत्प्रादाम् । अथाहं भवन्तं पुनः पुनः क्षमां प्रार्थयामि , पुरातनं स्नेहं स्मरन्मां क्षाम्यतु । याम्यहमद्य पत्न्या सह , देव्या राज्ञ्या राज्यं पालय । भुङ्क्ष्व चानुत्तमान् भोगान् , अयमेवाशीर्वादो मे " इति । एतावदुक्त्वा निरगाद्धरिहरः ।

निर्गते हरिहरे महाराजस्सविस्फुलिंगाभ्यां नयनाभ्यां रायं निरीक्ष्यावददित्थम्— " राय ! तव त्वपराधा हरिहरीयेभ्योऽप्यधिकाः , अपराधानुगुणो दण्डस्ते को वा विधातुमुचितः ? जानासि वा ? आगळं भूमौ निखाय श्वभिर्भक्ष्यमाणे त्वयि तत्र लवणप्रक्षेपस्समुचितो दण्डस्स्यादिति मन्येऽहम् । परमहमेवं नेच्छामि कर्तुम् । हरिहरस्य यादृशो दण्डो विहितस्तादृशमेव तवापि विधातुमिच्छामि । गच्छ त्वमपि , रायपुरं नाम ग्रामं—भुङ्क्ष्व , निजानपराधाननुचिन्त्य पश्चात्तापं भज । क्षणमप्यत्र न विळम्बस्व " इति । रायस्तु किमप्यवदन्नेव लज्जावनतशिरास्सह निजैरनुचरैर्निर्ययौ ।

इत्थं निर्गतेषु सर्वेषु निश्शब्दतायां जातायां महाराजो महताऽऽनन्देन गद्गदीभूतस्सप्रेमभरं व्रजेन्द्रभूषणं भूपेन्द्रनारायणनामधेयमालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय चेत्थं तमब्रवीत्— " वत्स ! रत्नगृहस्यास्य कृते मम पितृपितामहाद्यास्सप्त पुरुषा महान्तं प्रयत्नमकुर्वन् , कस्यापि तेषु दृष्टिगतमिदं नाभूत् । भगवतः कृपया मात्रा तेऽन्विष्योपलब्धम् । अत इदं सर्वं त्वय्येव निक्षिपामि । चिरायुर्भूत्वा चिरमिदं सर्वमनुभुङ्क्ष्व ' - इति ।

ततो देवी राज्ञी चाशिषा सभाज्येदमवदत् — '' [illegible]
कृपयाद्य पुत्रमुखनिरीक्षणसुखमहमनुभवामि , धन्यासि त्वम्, यत्र त्वमजायथास्तच्च कुलं धन्यम् , यच्च त्वं प्रविष्टा तच्चापि धन्यं कुलम् , भगवांस्ते सौभाग्यमतिचिरं रक्षतु , आगच्छ , भूपेन्द्रस्य पार्श्वे समुपविश, येनावां नेत्रयोः फलं लभेवहि ' इति ।

ततो गोविन्दलालादीनित्थमवदत् — '' गोविन्दलाल ! विजय ! जयपाल ! गङ्गाधर ! यूयं मे हितैषिणो मित्राणि । यादृशो युष्माभिरुपकारो ममाचरितस्ससप्तसु जन्मसु प्रतिकुर्वन्नपि न भविष्याम्यनृणः । किं वाधिकं वदामि । यथापूर्वं यूयं निजे निजे पदे पुनः स्थाप्यन्ते सहोन्नत्या । सर्वेपि यूयं दम्पत्योरनयोराशिषः प्रयुञ्जाना भगवन्तं प्रार्थयत मङ्गळम् '' इति । उपसंहृतवचने च महाराजे सर्वेप्येकदैव '' विजयतां महाराजः '' इत्युच्चैरुदघोषयन् ।

ततो महाराजः पुनरपि तपस्विनीं (महाराज्ञीं) एवमवदत् — '' प्रिये ! विंशतिवर्षेभ्यः परस्ताद्वत्सस्य वध्वाश्च मुखदर्शनमपारकरुणानिधेर्भगवतः कृपाया एव फलम् । अनुभूतं दुःखं विस्मर । एतावेव राज्ये स्थापयित्वा गच्छावावां वनमेव । चिरं स्वस्संसारचक्रेण कृत्ताः । किमितीतो विळम्ब्यताम् '' इति । एतावदुक्त्वा महाराजो महाराज्ञ्या सह व्रजेन्द्रं देवीं राज्ञीं च रत्नसिंहासन उपवेश्याशिषः प्रयुज्य वनं प्रातिष्ठत ।

व्रजेन्द्रो देवी राज्ञी च सुखेन राज्यमपालयताम् । न्यायपरायणतया औदार्येण च तयोः प्रजास्सुखमन्वभूवन् । निर्मलस्य व्रजेन्द्रस्य च मैत्री दिने दिनेऽभ्यवर्धत । परस्परं तौ मैत्रीं सम्यक् निरवहताम् ।

रायस्य गमनानन्तरं जयकाळी वेश्याभावमवलम्ब्य कल्कत्तानगरेऽवसत् । रूपसौन्दर्यादिशालिन्यास्तस्या कियामपि कालस्सुखेनात्यगात् ।

ततोऽतिचारेण महता सर्वाङ्गेषु व्रणैरुत्पन्नैः पीडिता, तत्रापि कृमिभिर्जातै र्जुगुप्सिता, पुलाकमेकमप्यलभमानाऽन्ततो महत्कष्टमनुभूय प्राणानजहात्। तां च मृतां चण्डाला निमतलाघट्टस्थे श्मशानेऽदहन्। " अत्युत्कटैः पुण्य पापैरिहैव फलमश्नुते ' इतीदं सत्यमभवत्।

भगवन्! दयानिधे! त्वदीये संसारचक्रे पतितो व्रजेन्द्रभूषणः परिभ्रमन्नन्ततो भूपेन्द्रनारायणो बभूव। महिमैष मायायास्ते। इत्थमेव सर्वेषामापद्ग्रस्तानां समीचीनं पर्यवसानं कुरु।

इति संसारचक्रे द्वितीयभागे विंशं चक्रम्।

इति संसारचक्रे द्वितीयो भागः।

॥ संसारचक्रं समाप्तम् ॥